

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

М.К. Черкашина

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Монографія

Харків

Видавництво «ФІНН»

2010

УДК 349.6(477)

ББК 67.307

Л 33

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол №12 від 30.06.2010 року)*

*За заг. редакцією доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України, проректора з наукової роботи
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
А. П. Гетьмана*

Рецензенти:

В. В. Костицький – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, голова Національної комісії по захисту суспільної моралі;

Л. М. Здоровко – кандидат юридичних наук, суддя господарського суду Харківської області

Черкашина М. К.

**Л 33 Юридичні гарантії права природокористування / За ред. проф. А.П. Гетьмана: Монографія / М. К. Черкашина. – Харків: Видавництво “ФІНН”, 2010. – 176 с.
ISBN 978-966-8030-52-9**

Монографія присвячена дослідженню юридичних гарантій права природокористування. В ній визначається зміст суб'єктивного права користування природними ресурсами в сучасних умовах, пропонується визначення поняття юридичних гарантій права природокористування, наводиться їх відповідна класифікація. Досліджуються особливості юридичних гарантій виникнення, реалізації і припинення суб'єктивного права користування окремими видами природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо), а також гарантії їх охорони й захисту; пропонуються науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення законодавства шляхом визначення юридичних гарантій здійснення й захисту права природокористування та рекомендації для вдосконалення дієвості цих гарантій.

Для науковців, викладачів, студентів, аспірантів вищих юридичних навчальних закладів, юристів-практиків.

ББК 67.9(4УКР)300.41

© М. К. Черкашина, 2010.

© Вид-во “ФІНН”, оформлення, 2010

ISBN 978-966-8030-52-9

Зміст

Передмова	4
Розділ 1.	
Загальна характеристика права природокористування та його юридичних гарантій	6
1.1. Право природокористування: становлення й перспективи розвитку в сучасних умовах	6
1.2. Поняття юридичних гарантій права природокористування	23
1.3. Класифікація юридичних гарантій права природокористування	35
Розділ 2.	
Особливості юридичних гарантій у сфері користування окремими видами природних ресурсів	66
2.1. Специфіка гарантій права землекористування	66
2.2. Особливості гарантій права користування надрами	99
2.3. Характерні риси гарантій права водокористування	111
2.4. Гарантії права користування рослинним світом	122
2.5. Гарантії права використання тваринного світу	131
Список використаних джерел	146

ПЕРЕДМОВА

Процес розбудови демократичної, соціальної, правової держави і формування громадянського суспільства в Україні неможливі без належного гарантування державою прав і свобод громадянина, які не можуть бути скасовані і щодо яких не допускається звуження змісту й обсягу. На сучасному етапі в Україні відбувається процес розширення обсягу прав суб'єктів у сфері природокористування, зумовлений виникненням у них нових інтересів, охоронюваних законом, а також появою правових можливостей для реалізації суб'єктивного права користування природними ресурсами. Одним з найбільш важливих засобів здійснення цього суб'єктивного права є юридичні гарантії та їх система, без чого неможливо забезпечити кожному природокористувачеві безперешкодне здійснення комплексу наданих йому прав, зокрема, права на користування природними ресурсами. Проголошення юридичних гарантій суб'єктивного права користування природними ресурсами не забезпечує його автоматичної реалізації, тому потрібно вдосконалити систему способів і засобів, які створювали б необхідні для цього умови.

Проблема юридичних гарантій прав і свобод в умовах сьогодення була й залишається однією з актуальних. Вона досліджувалася й продовжує вивчатися вченими різних галузей права. За останній період в Україні захищено низку дисертацій, які містять науковий аналіз певних питань по забезпеченню окремих суб'єктивних прав. Проте, у цих працях бракує комплексного наукового дослідження проблем гарантування здійснення суб'єктивного права використання природних ресурсів на умовах користування (оренди), а також проблем визначення поняття права природокористування.

У зв'язку з розвитком права природокористування в сучасних умовах набувають особливої актуальності, значущості й потребують наукового дослідження питання, які стосуються поняття суб'єктивного права користування природними ресурсами, правової природи, сутності й елементів юридичних гарантій зазначеного суб'єктивного права, проблеми способів і засобів його забезпечення на етапах виникнення, реалізації і припинення, а також

охорони й захисту. Теоретичне опрацювання проблем, пов'язаних з подальшим розвитком системи юридичних гарантій права природокористування, має важливе практичне значення, зокрема, допомагає вдосконалювати норми, що охороняють права природокористувачів.

Усі ці обставини зумовлюють необхідність подальшого дослідження проблем правового регулювання права природокористування та юридичних гарантій здійснення й захисту суб'єктивного права використання природних ресурсів на умовах користування (оренди) з урахуванням тих соціально-економічних змін, які відбуваються в сучасному українському суспільстві.

РОЗДІЛ І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ЙОГО ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ

1.1. Право природокористування: становлення й перспективи розвитку в сучасних умовах

В сучасній юридичній науці термін «право» використовується у декількох значеннях, серед яких під правом переважно розуміється, по-перше, система юридичних норм (це право в об'єктивному значенні, тому що державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та діють незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта, від волі окремих осіб), по-друге, офіційно визнані можливості, якими наділена фізична чи юридична особа (право в суб'єктивному значенні, тобто право, що належить окремій особі – суб'єкту права) [1, с.75; 2, с.224; 3, с.179; 4, с.27]. Таким чином, право об'єктивне в цілому характеризує стан сукупності охоронюваних державою суспільних відносин і тенденції їх розвитку. Право суб'єктивне належить окремим особам і полягає в наявності в кожного з них певних правових можливостей. Ці можливості є похідними від змісту загальних правил, з яких складається об'єктивне право.

Становлення галузі екологічного права як сукупності правових норм, пов'язаних з появою начебто нових уявлень про суспільні відносини в галузі регулювання взаємин суспільства і природи, почалося з появи нової групи суспільних відносин, об'єктом яких була охорона природи у комплексі, а не відокремлених природних ресурсів. Галузь права, яка сьогодні має назву «екологічне право» у період свого розвитку мала різні найменування, наприклад: «природноресурсове право» (С.Б. Байсалов, М.Д. Казанцев) [5, с.19; 6, с.7]; «природоресурсове право» (В.П. Балезін, О.С. Колбасов, Ю.О. Вовк) [7, с.11; 8, с.157; 9, с.17]; «право раціонального природокористування» (В.Л. Мунтян) [10, с.26]; «природоохоронне право» (М.Д. Казанцев, О.Ф. Козлов, О.С. Колбасов, Є.М. Лиси-

цін, В.В. Петров) [6, с.6; 8, с.154; 11, с.7; 12, с.46; 13, с.47], «право навколишнього середовища» (Ю.С. Шемшученко, О.С. Колбасов, О.С. Тимошенко) [8, с.157; 14, с.75; 15, с.47-48], «екологічне право» (О.С. Колбасов, В.В. Петров) [8, с.156; 16, с.38], «енвіроментальне право» (О.С. Колбасов, В.О. Чічварин) [8, с.153; 17, с.143-144]. Велика кількість назв галузі права пояснюється відсутністю в період становлення чітко визначеного предмету галузі права, невизначеністю об'єкту правової охорони, різноманітними теоріями галузі у системі права, яка формувалася та регулювала взаємовідносини суспільства та природи.

На неоднорідність термінів екологічного права і навіть «блукання» в них свого часу звертали увагу відомі як російські (О.С. Колбасов) [18], так і українські (А.П. Гетьман) [19, с.762-774] вчені.

В сучасний період в якості майже загальноновизнаної признається назва «екологічне право», проте наукові дискусії щодо найменування галузі права продовжуються. М.М. Бринчук підкреслює, що «вопрос о наименовании отрасли права является актуальным» [20, с.95].

Щодо поняття екологічного права, деякі автори вважають, що екологічне право належить до числа комплексних (інтегрованих) галузей права, до складу якої входить декілька самостійних галузей права, які регулюють різні види екологічних відносин. Наприклад, І.І. Каракаш розглядає екологічне право як комплексну галузь права, яка складається з природноресурсового права та природоохоронного права [21, с.134-146; 22, с.11-16]. Ю.С. Шемшученко визначає екологічне право як комплексну галузь права, якою регулюються суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Предметом екологічного права є екологічні відносини, які поділяються на галузеві та комплексні. Відповідно до цього екологічне право як комплексна галузь права складається з підгалузей (земельного, водного, лісового права та ін.), якими регулюються відносини в галузі охорони та раціонального використання окремих природних ресурсів. Структура екологічного права дає змогу забезпечити як поресурсний, так і комплексний підхід до регулювання екологічних відносин [14, с.75]. Київська школа екологічного права запропонувала включити у зміст і структуру екологічного

права природноресурсове і природоохоронне (середовищеохоронне) право та право екологічної безпеки [23, с.17-19].

Інші визначають екологічне право як самостійну галузь права у загальній системі права. Ю.О. Вовк вважає, що природоресурсове (екологічне) право має єдиний предмет правового регулювання – суспільні відносини, які складаються з приводу раціонального використання й охорони природних ресурсів [9, с.17].

Правознавці харківської еколого-правової школи екологічним правом як галуззю права вважають систему правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах [24, с.11].

М.І. Васильєва також відмічає, що і земельне, і інші природоресурсові галузі, і екологічне право належать до єдиної правової родини, їх взаємне тяжіння може в певні періоди посилюватися чи ослабнути, проте зовсім не зникне. Приналежність об'єктів правового регулювання до навколишнього середовища об'єднує галузі зсередини, незалежно від тієї форми, яка надається їм для ідентифікації в структурі права. Оскільки подібна приналежність вічна та незмінна, то як би не розрізнявались підходи до визначення правового режиму природних об'єктів у різних економічних та політичних умовах, відповідні суспільні відносини будуть прямувати до єдиної правової спільності – до права навколишнього середовища [25, с.16].

С.О. Боголюбов у підручнику «Экологическое право» виділяє три складові екологічного права, у зв'язку з чим предмет галузі права поділяє на три частини, в яких групуються норми природоохоронного права; норми природоресурсового права; норми інших галузей права, які обслуговують суспільні відносини, пов'язані з охороною навколишнього середовища [26, с.10-12].

Доцільно зазначити, що якщо суб'єктивні права знаходяться в нерозривному зв'язку з правом об'єктивним, то і в екологічному праві слід визначити наявність певних груп правовідносин: прина-

лежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів. З урахуванням вищенаведених точок зору на складові екологічного права як галузі права, можна зробити висновок про неоднорідність правовідносин.

Таким чином, аналізуючи вищенаведені поняття екологічного права, можна дійти висновку про те, що права щодо використання природних ресурсів (природокористування) є його основною складовою частиною. Тобто суб'єктивне право користування природними ресурсами можна розглядати як відгалуженість такого інституту екологічного права як право природокористування.

Конституція України [27] (ст.13) закріплює, що усі природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. До того ж, кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Стаття 41 Конституції України регламентує право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та надає громадянам для задоволення своїх потреб можливість користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року передбачає серед екологічних прав громадян право користування природними ресурсами, гарантії екологічних прав громадян взагалі, та зокрема права природокористування, але цей перелік не є вичерпним, а стосується лише загальних засад забезпечення реалізації, охорони та захисту прав громадян у сфері екології (ст.ст.10,11) [28; 29, с.88, 95-96].

Проте, на наш погляд, розглядати суб'єктивне право користування природними ресурсами не як різновид екологічного, а як одне з природоресурсових прав є найбільш правильним. Про доцільність такого розуміння екологічних відносин також свідчить проект Екологічного кодексу України, який спрямований на еколого-охоронні відносини, але ж містить деякі положення про право природоко-

ристування. Наприклад, ст.1 проекту Екологічного кодексу України закріплює поняття природокористування, під яким розуміє використання природних ресурсів для задоволення господарських та інших потреб; ст.8 визначає та поділяє природокористування на загальне та спеціальне. Проте, уявляється проблематичним прийняття найближчим часом відповідного акту, оскільки навіть його назва є предметом наукової дискусії [30].

Важко погодитись з точкою зору М.І. Васильєвої про те, що в науці прийнята ідея екологічного права в вузькому значенні, а отже і екологічних прав [31, с.51-52], тому що екологічні правовідносини не являють собою сталий інститут «природоохоронних» прав людини, а являють собою більш ширше поняття, сформульоване конституційно – право не тільки на сприятливе навколишнє середовище чи інші екологічні права, але й на можливість використання природних ресурсів.

На думку Н.Р. Кобецької також слід розрізняти поняття «права громадян в галузі екологічних відносин» і «екологічні права громадян». Екологічні права – більш вужче поняття, тоді як права громадян в галузі екологічних відносин включають всі повноваження громадян, які так чи інакше пов'язані з навколишнім природним середовищем, природними ресурсами. Відповідно, розрізняє дві групи прав громадян в галузі екологічних відносин: екологічні права громадян і права по використанню природних ресурсів [32, с.6].

Саме тому у подальшому дослідженні буде йти мова про правові гарантії суб'єктивного права природокористування як права на використання природних ресурсів.

Використання людиною природних ресурсів регламентується нормами права. Сукупність таких норм називається правом природокористування. Цей термін вживається у значенні сукупності правових норм, які регулюють лише один вид прав та обов'язків осіб, або як специфічне суб'єктивне право цих осіб [9, с.136]. Тобто під правом користування об'єктом природи розуміють або сукупність норм, що регламентують права та обов'язки особи, яка користується цим правом (право користування в об'єктивному сенсі), або конкретну правочинність, яка належить природокористувачеві (суб'єктивне право користування природним ресурсом).

Однією з необхідних передумов здійснення й захищеності прав людини є закріплення їх державою у спеціальних, формально загальнообов'язкових правилах поведінки – юридичних нормах. Тому права людини (суб'єкта), забезпечені саме такими нормами, відображають поняттям суб'єктивного юридичного права. Терміном «право» в цьому випадку позначають офіційно визнані можливості, які має фізична або юридична особа. Юридичне право є суб'єктивним остільки, оскільки воно характеризує певні можливості (свободи), які належать саме суб'єкту, а отже, належать від нього, від його свідомості. Суб'єктивне право похідне від об'єктивного, виникає на його основі та в його межах [1, с.75; 2, с.224; 4, с.27].

Загальна теорія права визначає суб'єктивне право як закріплену в юридичних нормах можливість певної поведінки особи, спрямованої на здійснення відповідних прав людини [1, с.74]; як свободу чи можливість суб'єкта, конкретної особи на юридично забезпечену поведінку [33, с.49]; як міру дозволеної поведінки, що належить управомоченій особі з метою задоволення її інтересів, яка забезпечена юридичними обов'язками інших осіб.

Щодо визначення поняття суб'єктивного права природокористування єдиної точки зору не існує. Наприклад, Б.В. Єрофеев пише про право землекористування як про сукупність «суб'єктивних правомочий и обязанностей землепользователя». Під суб'єктивними правомочностями він розуміє «предоставленное государством землепользователю право владения, пользования и в некоторых случаях внутрихозяйственное управление земельным участком» [34, с.185-186]. Землекористувачі здійснюють усі правомочності, які необхідні їм для правильного та найбільш раціонального використання землі в тих чи інших цілях, для яких вона їм надана. Вони володіють, користуються та управляють ділянками, що знаходяться в їх користуванні [35, с.34]. О.С. Колбасов включає в зміст суб'єктивного права водокористування обов'язки водокористувачів та вважає, що «содержание прав землеводолепользования и пользования недрами земли вполне может быть охарактеризовано совокупностью трех правомочий – владения, пользования и распоряжения» [36, с.68, 70]. Іншої точки зору дотримується Ю.О. Вовк, на думку якого право землекористування,

право водокористування, право користування іншими об'єктами природи не може включати в себе право володіння, право управління чи право розпорядження. Такі правочинності існують не у складі права користування, а поряд з ним. Під суб'єктивним правом користування природним об'єктом він розуміє забезпечену законом можливість безпосередньої експлуатації такого об'єкту з метою отримання певних благ [9, с.137]. Так суб'єктивне право користування природним об'єктом розуміє і В.О. Чуйков, який зазначає, що суб'єктивне право користування природним об'єктом – це передбачена законом можливість безпосередньої експлуатації такого об'єкта з метою вилучення з нього корисних властивостей і якостей для забезпечення певних інтересів природокористувачів [24, с.113].

Доцільно зауважити, що попереднє розуміння категорії права природокористування в умовах виключної державної власності не може ототожнюватися з розумінням і правовим змістом цієї категорії на сьогодення.

М.В. Шульга обґрунтовує положення про те, що використання землі – категорія не юридична, а еколого-економічна. З урахуванням приписів земельного законодавства дану категорію він визначає як комплекс юридично значущих дій власників і користувачів землі щодо ефективної експлуатації земельних ділянок в межах встановлених вимог і правил з метою реалізації суб'єктами своїх інтересів. Це поняття виражається в двох основних правових формах – право власності і право користування, що за своїм правовим змістом характеризуються схожими і відмінними рисами [37, с.23-24].

Треба відзначити, що в умовах монополії виключної державної власності на природні ресурси, їх використання зводилось тільки до вилучення корисних властивостей із природних об'єктів, розпорядчі повноваження суб'єктів права природокористування були мінімальними та не впливали на переважно екологічне «забарвлення» природоресурсових відносин.

В сучасних умовах користування природними ресурсами можна розглядати, по-перше, як правомочність власника на користування природним ресурсом поряд з володінням і розпорядженням ним, по-друге, – як правовий титул використання природного об'єкта,

на підставі якого суб'єкт володіє природним ресурсом та експлуатує його, але не є його власником. Але інколи права власників і користувачів виявляються настільки тотожними і потребують відповідного правового захисту, що розглядати їх окремо недоцільно або навіть неможливо. Щодо права публічної власності, держава та територіальні громади можуть шляхом розпорядження передавати право володіння та користування природним об'єктом відповідним користувачам. Проте, використання природних ресурсів на умовах користування ними чи оренди є більш сприйнятним для суспільства, ніж право використання їх на праві власності.

Загальнотеоретичне суб'єктивне право користування природними ресурсами передбачає розподіл на загальне та спеціальне суб'єктивне право. Свого часу професор Ю.О. Вовк в залежності від ступеня правової урегульованості фактичного використання людиною природних ресурсів та способів регламентації цього використання розрізняв: 1) природні умови існування людини; 2) загальнодоступне користування природними ресурсами (загальне право природокористування); 3) всебічно урегульоване право природокористування, яке передбачає експлуатацію об'єктів природи, що знаходяться у власності держави та тих, які не піддаються індивідуалізації, тобто регламентоване природокористування (спеціальне право природокористування) [9, с.138].

Поняттям загальнодоступного права користування, вважає Ю.О. Вовк, повинні охоплюватися випадки, коли експлуатація природного ресурсу (додаємо – істотно – Авт.) не впливає та практично не може вплинути на його стан. В усіх інших випадках, навіть, якщо природний ресурс, що використовується, за своїми фізичними властивостями не піддається індивідуалізації, у зв'язку з чим не може бути об'єктом власності, право користування не можна вважати загальнодоступним. Загальнодоступне право користування природним ресурсом ніким не надається та не припиняється [9, с.135-136] та не потребує документального оформлення.

Конституція України 1996 року (ст.13) [27], що закріплює право кожного громадянина на користування природними об'єктами права власності народу відповідно до закону, виходячи з загальнотеоретичних положень, передбачає право громадян як на загальнодоступне, так і на спеціальне право природокористування при-

родними ресурсами. Проте Конституцією України не враховано, що попереднім Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлено, що іноземці та особи без громадянства (тобто особи, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав та особи, яких жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїми громадянами [38, 39]) мають ті ж права і свободи та виконують ті ж обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не передбачено Конституцією, цим та іншими законами України, а також міжнародними договорами України (ст.2). Отже, і іноземці, і особи без громадянства мають право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу згідно закону.

Законодавче регулювання права загального користування природними ресурсами не є надбанням сьогодення, але природоресурсові кодекси чи закони тлумачили його по-різному.

Земельний кодекс Української РСР від 8 липня 1970 року виділяв землі загального користування серед земель міст, до яких відносились усі землі в межах міста (ст.84). Стаття 94 закріплювала, що землі загального користування складаються із земель, що використовуються як шляхи сполучення (майдани, вулиці, шляхи, проїзди, набережні), задля задоволення культурно-побутових потреб населення міста (парки, лісопарки, сквери, бульвари, водойми), а також із земель комунально-побутового призначення (кладовища, місця утилізації відходів та ін.) [40, с.77, 79].

Кодекс Української РСР про надра від 25 червня 1976 року закріплював, що підприємства, організації, установи та громадяни мають право користуватися надрами в межах наданої їм земельної ділянки з метою добування для своїх господарських та побутових потреб загально розповсюджених корисних копалин, торфу та прісних підземних вод без надання гірничого відводу в порядку, встановленому ст.ст.60, 61 Кодексу Української РСР про надра (ст. 31). Усі інші випадки користування надрами вимагали спеціальний дозвіл, або згоду з відповідними органами місцевого самоврядування [40, с.159].

Водний кодекс Української РСР від 9 червня 1972 року серед видів водокористування передбачав загальне та спеціальне водокористування (ст.29). Загальним визнавав водокористування, що

здійснювалось без застосування споруд та технічних пристроїв, що впливають на стан вод. Спеціальне – із застосуванням таких споруд та пристроїв. До спеціального водокористування також відносилось користування водними об'єктами без застосування споруд та технічних пристроїв, яке впливало на стан вод [40, с.235].

Лісовий кодекс Української РСР від 13 грудня 1979 року термінологічно прямо не закріплював загальне та спеціальне лісокористування, проте, називаючи види лісових користувань (ст.51), вказував на те, що їх здійснення припускається тільки за спеціальним дозволом, за виключенням лісових користувань, передбачених ст.97 (а саме право громадян на вільне перебування в лісах, збирання дикоростучих плодів, горіхів, грибів, ягід та ін.) [40, с.317, 327].

Закон Української РСР «Про охорону та використання тваринного світу» від 27 листопада 1981 року називав такі види користування тваринним світом, які не потребували спеціального дозволу, як безоплатний любительський та спортивний лов риби для власного споживання громадян в усіх водоймах, за виключенням заповідників, риборозплідників, ставкових та інших культурних рибних господарств, з дотриманням встановлених правил риболовлі та водокористування (ст.24); а також користування тваринним світом у наукових, культурно-просвітницьких, виховних та естетичних цілях без вилучення тварин із природного середовища, якщо це не наносить шкоди тваринам та не порушує прав інших користувачів тваринного світу, за виключенням випадків, коли таке користування заборонено (ст.27) [40, с.394-395].

Таким чином, з урахуванням наведеного аналізу природоресурсового законодавства, треба зазначити, що розподіл права природокористування на загальне та спеціальне відбувся вже тоді, хоча прямо в законодавстві іменувався лише в деяких нормативних актах.

На сучасному етапі розвитку екологічного законодавства діючий Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» прямо закріплює поділ права природокористування на загальне та спеціальне (ст.38) [28] та дозволяє визначити право загального (загальнодоступного) використання природних ресурсів як право усіх фізичних осіб будь-якого віку, що перебува-

ють на території України та не пов'язані взаємними правами та обов'язками, безоплатно, без закріплення природних об'єктів за окремими особами і без надання відповідних дозволів у кожному конкретному випадку з боку компетентних державних органів, а також юридичних або фізичних осіб, за якими природні об'єкти закріплені у користування, користуватися природними ресурсами з метою задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо), за винятком обмежень, передбачених законодавством України. Право на таке користування природними об'єктами виникає безпосередньо з законів чи інших нормативних актів. Проте, при цьому у деяких випадках встановлюються межі та умови загального користування природними ресурсами (ч.2 ст.38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Проте, слід зауважити, що більшість, але не всі діючі на сучасному етапі розвитку природоресурсові нормативні акти термінологічно передбачають поділ права природокористування на загальне та спеціальне. У зв'язку з цим слід погодитися з Ю.О. Вовком, який зазначив, що закон неоднозначно тлумачить поняття тих чи інших видів природокористування [9, с.146]. Загальноприйняте розуміння права загального природокористування, коли термінологія і фактичні дії співпадають, на сьогоднішній день закріплюють такі природоресурсові нормативні акти, як: Лісовий кодекс України [41] (ст.ст. 65-66), Водний кодекс України [42] (ст.ст. 46, 47), Закон України «Про тваринний світ» [43] (ст.ст. 10, 16, 27), Закон України «Про рослинний світ» [44] (ст.ст. 8, 9).

Право загального природокористування, зазначає Г.В. Анісімова, безпосередньо визначається природними екологічними правами людини, наприклад, на безпечне довкілля. Сутність теорії природного права полягає в тому, що крім суб'єктивного права, яке створюється державою, існує загальне для всіх людей природне право, що стоїть над позитивним [45, с.87]. В деяких випадках, підкреслює Г.А. Анісімова, природне право загального природокористування набуває форми позитивного права, але за своєю сутністю воно не може стати таким у повній мірі, бо за волею держави та її органів природні права не припиняють свого існування й реалізуються незалежно від їх волі й розсуду [46, с.53; 60-61].

Проте, слід зауважити, що право загального природокористування є суміжним із природними правами людини, а не тотожним їм. Таке право дійсно персонально нікому не надається і не може бути індивідуально будь-кому заборонено, але воно може бути обмеженим на підставах і в порядку, визначених законодавством для необмеженого кола осіб.

Треба відзначити, що існують і деякі правові різновиди права загального природокористування. Це безпосередньо стосується землекористування та користування надрами, щодо яких Земельний кодекс України [47] не закріплює поняття загального землекористування та кодекс України про надра [48] не містить поділу на загальне і спеціальне користування надрами.

Своєрідним правовим явищем, яке виступає певною перехідною ланкою між правом загального та правом спеціального природокористування є інститут сервітутів на користування природними ресурсами, що не виступають власністю природокористувача. Сервітутути (сервітутні права) походять ще з римського приватного права. Вони виступали важливою категорією прав на чужу річ та полягали у праві однієї особи користуватися (у якому-небудь певному відношенні чи в декількох відношеннях) річчю, яка належала іншій особі. Отже, сервітут можна визначити як речове право користування чужою річчю у тому чи іншому відношенні [49, с.105]. Сервітутути поділялися на дві категорії: предіальні (земельні) та особисті. Ця різниця проводилась за суб'єктом права: особистий сервітут належав визначеній особі персонально, предіальний (земельний) сервітут належав особі як власнику земельної ділянки [50, с.337]. До сільських сервітутів, встановлених в інтересах сільськогосподарських ділянок, відносилися дорожні та водні сервітутути, навіть тоді, коли вони в окремих випадках призначалися для міських земельних ділянок. Це, наприклад, право проходу пішки, проїзду верхи на коні або на носилках – *iter*; право прогону худоби – *actus*; право водопроводу – *aquae-ductus*; право брати воду – *aquae haustus*. До міських сервітутів, що впливали з землекористування міською землею, відносилися такі, як: право робити собі дах або навіс, вторгаючись при цьому в повітряний простір сусіда – *servitus protegendi*; право прибудовувати будівлю до чужої стіни або спирати її на чужу опору – *servitus oneris ferendi* та інші [51, с.207].

Цивільне право визначає сервітут чи сервітутне право як право обмеженого користування будь-яким чужим майном однією чи кількома особами [52, с.285; 53, с.503]. Цивільний кодекс України [54] закріплює, що сервітут – це право користування чужим майном, яке може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут) (ст. 401). Щодо земельного сервітуту Земельний кодекс України закріплює правові норми, що підтверджують положення ЦК України (ст.ст. 98, 100 ЗК України).

На відміну від позицій деяких авторів, зокрема Д.В. Бусуйок, яка вважає, що обтяження прав на землю є різновидом обмежень прав на землю, та, враховуючи цей факт, розглядає обтяження прав на землю як субінститути функціонального інституту обмежень прав на землю [55, с.54, 130], сервітут все ж таки тяжіє до обтяжень прав на землю. До того ж треба погодитися, що в главі 18 Земельного кодексу України мова йде тільки про обмеження прав на землю власників земельних ділянок, але не про обтяження їх прав. В.С. Шахов справедливо зазначає, що термін «обтяження прав на земельну ділянку», повинен бути надбанням глави 16 Земельного кодексу – «Право земельного сервітуту», де переважно передбачається захист приватних, суміжних інтересів [56, с.231] О.О. Погрібний також дотримується позиції, яка відрізняє обмеження (обтяження) від земельних сервітутів. Хоча пункти «е» статей 91 і 96 ЗК України дозволяють зробити висновок про те, що сервітут є різновидом обмежень, відмічає автор, теорія земельного права і ЗК України розмежовують ці категорії: сервітут – право на користування чужою земельною ділянкою, яке не створює значних обмежень для власника цієї ділянки, тому сервітут, як правило, не є обмеженням прав на землю. Якщо сервітут поєднується зі встановленням обмеження прав на землю власника цієї земельної ділянки, то правовий режим такого сервітуту визначається не тільки гл. 16, а й гл. 18 ЗК України [57, с.364]. Встановлення земельного сервітуту призводить до зменшення кількості можливих варіантів використання обслуговуючої земельної ділянки її влас-

ником (користувачем), проте не повинно призводити до позбавлення власника обслуговуючої ділянки жодної з його правомочностей – володіння, користування чи розпорядження. При виборі способу користування обслуговуючою ділянкою власником (користувачем) панівної ділянки має бути обраний варіант, при якому власник (користувач) обслуговуючої ділянки матиме якомога більше можливостей для задоволення власних інтересів від використання належної йому ділянки. Це означає, що власник (користувач) ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, має право вимагати зміни порядку реалізації земельного сервіту з тим, щоб зменшити обтяження цим сервітутом власної ділянки.

В галузі природокористування законодавству відомі земельний (ст. 98 ЗК України), лісовий (ст. 23 ЛК України) сервітути, а також водний сервітут, що фактично передбачений ст. 99 ЗК України, але не Водним кодексом України, який, на жаль, не поспіває за життєвими реаліями сьогодення у питаннях розвитку сервітутів. Отже, вбачається доцільним та необхідним як встановлення водних сервітутів, так і подальше розширення та вдосконалення лісових сервітутів, що досліджуються у відповідних параграфах цієї роботи.

З одного боку сервітути мають ознаки права загального природокористування: а) користування здійснюється чужими природними ресурсами; б) сервітут може бути встановлений законом, як право загального природокористування; в) наявність можливості безоплатно користуватися сервітутом; г) встановлення сервітуту без визначення строку його дії. З іншого – ознаки спеціального природокористування: а) користування чужими природними ресурсами; б) персоніфікованість сервітуту; в) платність; г) встановлення на певний строк; д) державна реєстрація.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, сервітут передбачає користування «чужими» природними ресурсами, але ж і загальне, і спеціальне користування також здійснюється «чужими» природними ресурсами. Саме таке користування є спільною рисою, яка дозволяє віднести сервітут до певної перехідної ланки між правом загального та правом спеціального природокористування.

Проведене дослідження свідчить про те, що можливість використання природних ресурсів на праві загального чи спеціального користування являє собою більш складне і розгалужене юридичне

поняття, ніж це трактувалось в юридичній науці та літературі раніше.

Законодавство регламентує різні гарантії права загального (загальнодоступного) природокористування, проте, треба відмітити, що останнім часом, з розвитком ринкових відносин, появи багатосуб'єктності права власності на землю, водні об'єкти, ліси, це право людини, на жаль, звужується. У свою чергу, з аналізу ст.22 Конституції України випливає положення про те, що право природокористування гарантується, звуження змісту та обсягу цього права не допускається [27]. Загальне право природокористування, встановлене національним законодавством, ґрунтується на підставі принципів екологічного права, що в свою чергу базуються на загальноновизнаних положеннях міжнародного права навколишнього середовища.

Найоптимальнішим виходом з цієї ситуації вважається можливість введення державними органами та органами місцевого самоврядування права публічного сервітуту, який би дозволив найкращим чином збалансувати інтереси власників (користувачів) природних об'єктів та територіальних громад, та виступив би юридичною гарантією забезпечення права загального природокористування.

Поява сервітутних відносин в сучасному законодавстві передумовлює необхідність розгалуження цього поняття. По-перше, це стосується видів природних об'єктів, до яких воно може бути застосоване. Так ЗК України згадує про земельні сервітуту (ст.98), ЛК України 2006 року (ст.23). На черзі, очевидно, введення в законодавчий обіг водних сервітутів, які були відомі ще римському праву. По-друге, треба зауважити, що сторонами сервітутного права мають бути не тільки і не стільки приватні власники чи користувачі суміжних, сусідніх земельних ділянок, лісів, водойм, але й органи державної влади чи місцевого самоврядування, якщо питання стосується забезпечення права на природокористування невизначеного кола осіб.

Публічному сервітутному праву природокористування притаманні ознаки, що кореспондують правам громадян на безпечне навколишнє природне середовище, на здійснення права загального природокористування в межах, визначених поресурсовим законодавством.

Свого часу, ще задовго до процесу обмеження прав громадян на загальне природокористування, видатний еколог О.С. Колбасов зазначив, що «екологическое право должно сыграть колоссальную историческую роль – оно должно стать противовесом всего остального права, стоящего на страже имущественного богатства и сопряженной с ним власти» [58, с.90].

Дійсно, законодавство фактично привіняло власність на природні ресурси чи їх частини до звичайного для цивільного права поняття власності на річ (майно). Згідно ч.1 ст.317, ч.1 ст.319 Цивільного кодексу України [54] власник володіє, користується та розпоряджається своїм майном на власний розсуд, але, очевидно, що при цьому не враховується значення екологічного фактору при привласненні об'єкту природи чи користування ним та інтереси громадян, які не є власниками природних об'єктів, але яким держава зобов'язана гарантувати право загального природокористування. Отже, всі надбання цивільного права в повній мірі не можуть бути застосовані в екологічному законодавстві.

В порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, виданих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством України, – на пільгових умовах (ч.3 ст.38 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»). Спеціальне використання природних ресурсів можна здійснювати не тільки щодо природних ресурсів, наданих у користування, а й природних ресурсів, що належать особам на праві власності. Наприклад, здійснення полювання на земельних ділянках, що належать юридичній чи фізичній особі на праві власності, але входять до складу мисливських угідь, є видом спеціального використання об'єктів тваринного світу і вимагає спеціального дозволу на здійснення всіх необхідних дій. Правовою підставою здійснення права спеціального природокористування є спеціальний дозвіл на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів, що видається компетентним державним органом, органами місцевого самоврядування або власником (користувачем) природного ресурсу. Згідно п.3 «Положення про порядок видачі

дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення» затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 року [59], дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів – це офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів. Форма дозволу на спеціальне право природокористування не є уніфікованою. Існують, наприклад, такі види відповідних форм дозволів, як: ліцензія, лісорубний квиток (ордер) або лісовий квиток (на право лісокористування) тощо. Розміри і порядок стягнення відповідної плати (зборів) визначаються Кабінетом Міністрів України. Надання права спеціального природокористування супроводжується закріпленням певного природного ресурсу (об'єкта) чи його частини за конкретним суб'єктом.

Види спеціального використання природних ресурсів, що передбачені поресурсовими кодексами і законами, надзвичайно розгалужені і різноманітні. Це в цілому відповідає потребам використання природних ресурсів з певною метою та відповідно цільовим призначенням. Але не потребує доказів, що поширеність таких видів та їх правова урегульованість є не однозначною. Тому подальше дослідження правового регулювання видів спеціального використання природних ресурсів, на думку автора, повинно бути зосереджено на найбільш поширених та належно врегульованих законодавством.

Таким чином, незалежно від появи багато суб'єктності права власності на деякі природні об'єкти, право природокористування було і залишається основним правовим титулом і можливістю використання природного об'єкту як його власником, так і іншими особами. Проте в сучасних умовах право природокористування суттєво відрізняється від раніше прийнятого його поняття, коли держава була виключним власником природних ресурсів. Тобто істотні зміни відбулися не тільки у відносинах права власності на природні ресурси, а й у відносинах права користування ними. Тому, в подальшому, залежно від виду природного об'єкту, буде досліджено стан, розвиток та правові гарантії відповідного права в окремих підгалузях поресурсового законодавства.

1.2. Поняття юридичних гарантій права природокористування

В еколого-правовій науці правам і свободам особи, їх систематизації приділяється достатня увага, але гарантії цих прав і свобод та механізм їхнього захисту потребують додаткового наукового дослідження. Тому ця проблема є однією з актуальних проблем у вітчизняному законодавстві.

Перш, ніж визначити правові гарантії взагалі, та зокрема права природокористування, необхідно навести загальне визначення гарантій прав і свобод людини і громадянина, які в юридичній літературі визначаються порізно.

На думку М.С. Малєїна, гарантії прав та свобод людини і громадянина – це умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод людини. Поняття «гарантії» охоплює усю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [60, с.41].

М.І. Матузов і А.В. Малько вважають, що гарантії являють собою соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує три моменти:

- 1) пізнавальний, який дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх впливу, отримати практичні знання про соціальну і правову політику держави;
- 2) ідеологічний, використовуваний політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами;
- 3) практичний, що визнається як інструментарій юриспруденції, передумова задоволення соціальних благ особи.

Виходячи з цього, автори визначають гарантії як систему соціально-економічних, політичних, юридичних, організаційних передумов, засобів, що створюють можливості особистості для здійснення своїх прав, свобод, інтересів [61, с.275; 62, с.53]. Цієї позиції також дотримується М.В. Вітрук, стверджуючи, що економічні, політичні та ідеологічні гарантії породжують зацікавленість громадян у здійсненні права, створюють умови для їх охорони. Проте самі по собі вони не забезпечують правомірності у реалі-

зації суб'єктивних прав, відновлення та охорони порушених прав, законного та обґрунтованого використання прав у кожному конкретному випадку. Це досягається спеціальними, юридичними засобами, встановленими нормами права задля безпосереднього забезпечення правильного здійснення та дійсної охорони суб'єктивних прав громадян [63, с.30]. У зв'язку з цим важко підтримати думку Ж. Пустовіта, який стверджує про те, що в умовах правової держави всі гарантії слід визначати як юридичні, що поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові [64, с.28].

Російський вчений А.Ф. Нікітін визначає гарантії прав та свобод як обов'язки держави захищати людину, створювати правові, соціальні і культурні умови для реалізації її прав і свобод; діяльність міжнародних і державних організацій по захисту прав людини [65, с.76].

На погляд В. Князева, механізм реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина насамперед складається з гарантій їх забезпечення. Зазначені гарантії – це відповідні умови й засоби, які сприяють реалізації кожною людиною і громадянином закріплених у Конституції України прав, свобод та обов'язків. Вони поділяються на політичні, економічні та юридичні [66, с.29] Ю.С. Шемшученко також вважає, що систему гарантій прав громадян на сприятливе навколишнє середовище складають економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії [14, с.25].

Традиційно гарантії прийнято розподіляти на загально-соціальні та юридичні, саме це робить О.В. Міцкевич [67, с.27]. Крім того, він пов'язує юридичні гарантії зі спеціальними мірами, які складають правоохоронну діяльність державних органів, суспільних організацій, тобто тільки з охороною прав та свобод особистості від будь-яких правопорушень. Вважаю, не можна з цим погодитися, тому що не зовсім вірно зводити спеціальні, юридичні гарантії громадян тільки до засобів охорони прав, не звертаючи увагу на правові гарантії виникнення, реалізації та припинення будь-якого права.

Таким чином, аналізуючи вищенаведені наукові позиції можна зробити висновок про те, що єдиного загального поняття гарантій прав та свобод людини і громадянина поки що не розроблено, але спроби його сформулювати відбулись. Як загальне поняття, гарантії прав та свобод людини і громадянина являють собою основні

способи, засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права.

На думку С.С. Алексєєва, право – багатобічне явище, яке покликано регулювати суспільні відносини. Розглядати його можна з різних сторін. У ролі соціального феномена цивілізації, елемента культури, міри свободи та справедливості. Поряд з цим право можна оцінювати і як засіб (інструмент) для вирішення практично значущих завдань суспільства, для задоволення інтересів людей [68, с.242-243]. Цей підхід в юридичній науці називають інструментальним, в рамках якого досліджуються правові засоби. Щодо визначення юридичних гарантій, за С.С. Алексєєвим у самому загальному вигляді правові засоби – це усі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення поставлених цілей, які можуть бути різними, але врештірешт вони зводяться до справедливої упорядкованості суспільних відносин. У якості правових засобів виступають норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочування, покарання і т.д.

До ознак правових засобів С.С. Алексєєв відносить такі, що:

- 1) виражають собою юридичні засоби забезпечення інтересів суб'єктів права;
- 2) поєднуються певним чином та виступають основними працюючими частинами дії права, правового регулювання, правових режимів;
- 3) мають юридичну силу та підтримуються державою [69, с.166].

Як відзначає С.С. Алексєєв, «питання правових засобів – не стільки питання відокремлення в особливий підрозділ тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їх особливого бачення у суворо визначеному ракурсі – їх функціонального призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань» [70, с.151, 242-244, 274]. Отже, головними характеристиками гарантій постають їх матеріальний зміст та функціональне призначення.

Таким чином, згідно С.С. Алексєєва, правові засоби – це об'єктивізовані субстанціональні правові явища, які володіють

фіксованими властивостями, що дозволяють реалізувати потенціал права, його силу [70, с.155-156].

За Н.С. Малейним – це норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів [60, с.46].

В.Ф. Погорілко та інші науковці вважають, що юридичні гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина; першочергового значення вони набувають при практичній реалізації суб'єктивних прав громадян. Тобто юридичні гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод людини і громадянина [71, с.40]. Крім того, В.Ф. Погорілко поділяє правові гарантії на нормативно-правові та організаційно-правові. В свою чергу, нормативно-правові гарантії поділяються на матеріальні і процесуальні [72, с.555].

На думку В.Є. Чіркїна, для гарантування можливості користуватися всіма правами та свободами людини і громадянина держава повинна забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, створити певний механізм і певні гарантії. Гарантії конституційних прав він поділяє на економічні (соціально-економічні), політичні та юридичні. Юридичні гарантії пов'язані зі способами здійснення основних прав, допомогою органів держави в їх реалізації [73, с.70-71].

В.С. Нерсесянц визначає юридичні гарантії як систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків [74, с.60].

У свою чергу П.М. Рабінович розглядає юридичні (правові) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина як встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначеного права шляхом належної регламентації порядку його здійснення, а також охорони і захисту [75, с.129].

П.О. Недбайло визначає правові гарантії як такі, які у різній формі та мірі, різними методами забезпечують реальне досягнення цілей права, що визначаються законодавцем згідно об'єктивних потреб суспільного розвитку. Особливістю юридичних гарантій

вважає те, що це передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірність поведінки суб'єктів суспільних відносин. При цьому визначає види юридичних гарантій застосування правових норм та здійснення суб'єктивних прав громадян: 1) правові норми; 2) принципи права, принципи його системи та законодавства; 3) активноволеві дії організаційного характеру з забезпечення правильного застосування норм та реалізації їх в інших формах; 4) юридична відповідальність [76, с.44-53].

І.Й. Магновський юридичні гарантії прав і свобод людини та громадянина відносить до спеціальних і умовно розподіляє їх на три групи: 1) гарантії реалізації; 2) гарантії охорони; 3) гарантії захисту. Відповідно він робить висновок, що юридичні гарантії прав і свобод – це сукупність умов та спеціальних правових способів та засобів, за допомогою яких забезпечується безперешкодне їх здійснення, охорона та захист [77, с.14; 78, с.47].

Так, Ю.С. Шемшученко дав визначення поняття правових гарантій щодо права громадян на сприятливе навколишнє природне середовище, суть якого полягає в тому, що правовими гарантіями є сукупність спеціальних правових засобів і способів, за допомогою яких реалізується, охороняється і захищається суб'єктивне право громадянина. Специфіка цих гарантій в тому, що система економічних, політичних, ідеологічних гарантій права громадян на сприятливе навколишнє природне середовище «працює» лише через юридичні гарантії, які безпосередньо забезпечують реальний правовий статус особи [14, с.29].

У будь-якому разі, вважає М.В. Краснова, гарантії – це створення умов і надання таких юридичних засобів державою, за яких громадянин вільно і безперешкодно мав би можливість реалізувати закріплене за ним право [79, с.42; 80, с.4].

М.В. Шульга під правовими гарантіями розуміє систему нормативних приписів і правових способів, передбачених земельним законодавством (матеріальним і процесуальним), які забезпечують нормальну юридичну можливість відповідних суб'єктів набути суб'єктивне право, реалізувати його в процесі практичної діяльності, а при порушенні цього права забезпечити належний захист [81, с.179]. Правові засоби, на його думку, – це належна юридична урегульованість поведінки всіх суб'єктів у правовідносинах

при виникненні, здійсненні, зміні, припиненні, охороні та захисті суб'єктивних прав [82, с.310, 313].

Виходячи з існуючих в юридичній науці визначень поняття правових гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина [76, с.51; 83, с.249-250; 84, с.5; 85, с.18; 86, с.87; 87, с.56] можна визначити, що юридичні гарантії права природокористування взагалі полягають у наявності таких правових норм та інститутів, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення цього права, його достатню охорону, а в разі необхідності – надійний захист і належне поновлення.

За допомогою системи правових засобів здійснюється результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку згідно суспільних потреб, тобто відповідно до теорії права – правове регулювання, яке має свій специфічний механізм [2, с.256, 269]. Отже, потреба в різних юридичних засобах, що діють у механізмі правового регулювання, визначається різним характером руху інтересів суб'єктів.

Структура правового регулювання суспільних відносин характеризується перш за все методами та способами регулювання. Під способами правового регулювання слід розуміти ті шляхи юридичного впливу, які виражені в юридичних нормах, в інших елементах правової системи. Теорія права основними способами правового регулювання називає: дозвіл (надання особам права на свої власні активні дії), заборону (покладання на осіб обов'язку утримуватися від здійснення дій певного роду), позитивне зобов'язання (покладання на осіб обов'язку до активної поведінки) [88, с.296]. Усі перелічені способи пов'язані з суб'єктивними правами, здійснюються через них. На протязі свого розвитку суспільство виробило різноманітну систему засобів та способів регламентації поведінки людей. Засоби відповідають на питання, чим регулюється поведінка людей, а способи – як здійснюється цей цілеспрямований вплив.

Різне поняття правових засобів у деякій мірі пояснюється тим, зазначає С.С. Алексєєв, що їх розгляд ведеться стосовно одного з рівнів, які він виділяє в залежності від спільності та значущості правових засобів, а саме:

- рівень основних елементів механізму правового регулювання в цілому – юридичні норми, правовідносини, індивідуальні правостановлюючі веління та приписи, акти правозастосовчих органів та інше;

- рівень цілісних правових режимів, які направлені на реалізацію спеціальних завдань у процесі правового регулювання та складаються з блоку правових засобів, що забезпечують пільговий чи обмежений порядок у регулюванні;

- рівень операційного юридичного інструментарію, який використовується в оперативній діяльності юридичних органів, посадових осіб, громадян: скарга, позов, штраф і так далі [89, с.16].

На думку С.С. Алексєєва, механізм правового регулювання – це система юридичних засобів, які організовані найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [33, с.78; 90, с.30]. Він виділяє наступні елементи механізму правового регулювання:

1) норма права (в ній встановлюється модель задоволення інтересів);

2) юридичний факт чи фактичний состав з таким вирішальним фактом, як організаційно-виконавчий правозастосовчий акт;

3) правовідношення (нормативні вимоги тут конкретизуються для відповідних суб'єктів);

4) акти реалізації прав та обов'язків (дії суб'єктів у формі дотримання, виконання та використання);

5) охоронний правозастосовчий акт (використовується у разі правопорушення) [70, с.150; 91, с.305-306].

Таким чином, механізм правового регулювання виступає в якості системи різних за своєю природою та функціями юридичних засобів, які дозволяють досягати його цілей (формальна ознака), а мета – у забезпеченні безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей (змістовна ознака).

Отже, не важко переконатися, що наведені елементи механізму правового регулювання суспільних відносин тісно пов'язані та навіть кореспондують правовим гарантіям, що існують на стадіях виникнення, реалізації та припинення суб'єктивного права.

Необхідно відмітити, що теорія права визначає показники, за допомогою яких правові явища можуть бути охарактеризовані в якості правових засобів.

До них відносяться:

- субстанціональність правових явищ (тобто правова матерія, яка виступає у якості об'єктивних соціальних феноменів, реальних фактів суб'єктивно-об'єктивної дійсності, що виражаються у праві). Проте, такі компоненти правової дійсності як правова діяльність – це посуті застосування та використання правових засобів, та явища суб'єктивного порядку (наприклад, правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, правової науки) – це уявлення про правові засоби, їх суб'єктивний образ – знаходяться поряд з правовими засобами, пов'язані з ними, але безпосередньо в їх склад не входять.

- можливість їх використання суб'єктами (перспектива наступного використання у призначенні юридичного інструментарію: правові засоби складаються тому та для того, щоб при належному їх використанні був досягнутий потрібний соціальний ефект. Отже, вони з самого початку розраховані на приведення їх у дію суб'єктами).

- наявність у правових явищах соціальної сили (певні правові форми відокремлюються в стійкі інституційні утворення та використовуються суб'єктами тому, що володіють соціальною силою. Соціальна сила, яка виражена у правових засобах, характеризує їх як суттєві цінності. Правові засоби є не тільки соціальною необхідністю, але й оптимальним способом вирішення завдань, що стоять перед суспільством, способом, який виражає соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин. Використовувати правові засоби у практичному житті – це значить так застосовувати юридичний інструментарій до вирішення економічних та інших соціальних завдань, щоб досягнути ефекту, який реалізує соціальну цінність, силу права) [70, с.152-156].

Таким чином, слід зазначити, що той чи інший правовий засіб, причому це може бути один і той же засіб, виступає у різному вигляді в залежності від рівня, на якому розглядається юридичний інструментарій. Правові засоби можуть співпадати, а можуть і не співпадати з явищами, які традиційно виділяються в юридичній

науці. Але в усіх випадках ми маємо справу з «фрагментами» правової дійсності, що розглядаються під кутом зору їх функціональної ролі як інструментів юридичного впливу. Звідси можна зробити висновок про те, що в юридичній літературі загального визначення юридичних гарантій та їх вичерпного переліку ми не знаходимо, виділяються лише ознаки, згідно яких ми можемо визнати правові явища засобами забезпечення прав, зокрема права природокористування.

У зв'язку з цим не можна не погодитись з С.С. Алексеевим, який відмічає, що вирішальним моментом, який підвів до думки про те, що кожній галузі права притаманний особливий юридичний режим регулювання, є переконання у науці про існування особливого юридичного інструментарію, властивого тій чи іншій галузі права, її методу регулювання. Тобто кожна галузь права має свій «набір» специфічних правових засобів регулювання [88, с.13].

Не є виключенням з наведеного правила і природоресурсове право, норми якого містять всі ознаки суб'єктивних прав, механізму їх правового регулювання та гарантування, відомих теорії права, про що зазначалося вище.

Але юридична гарантованість суб'єктивного права природокористування повинна ґрунтуватися і ґрунтується на принципах екологічного права. Ст.13 Конституції України [27] зазначає, що кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу у відповідності до закону. Ст.3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [28] серед принципів екологічного права, на жаль, зазначає тільки деякі з принципів права природокористування: п. а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; п. и) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; п. і) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміненості територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку. Не більше їх міститься і в проекті Екологічного кодексу України, а саме: раціональне вико-

ристання природних ресурсів із врахуванням законів природи, потенційних можливостей довкілля, необхідності відновлення природних ресурсів і недопущення необоротних негативних наслідків для довкілля і здоров'я людини; врахування екологічного фактору в процесі приватизації господарських та інших об'єктів (ст.5).

Природоресурсові кодекси і закони, які мають на меті не тільки охорону відповідного природного об'єкта, скільки його використання як природного ресурсу, значно розширюють сферу гарантованості суб'єктивних прав природокористування. В цьому сенсі слід зазначити, що в сучасних умовах деякими вченими пропагуються ідеї верховенства права, а не закону.

Актуальність проблеми співвідношення права і закону зберігається до сьогодні. Існують різні погляди й підходи. Розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі, обмежувати свободу та рівність осіб. Право є значно ширшим поняттям за поняття закон. Це означає, що принцип верховенства права має бути закладений практично в усіх законах, які, в свою чергу, мають бути спрямовані на захист прав і свобод громадян. Позиція нетотожності принципу верховенства права принципу верховенства закону в основному підтримується більшістю дослідників [92, с.114-117; 93, с.7-11; 94, с.139-146].

Отже, офіційно закріплений в Конституції України принцип верховенства права (ст.8), який у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього суспільства, створення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільностей, взаємовідносин окремих громадян, не слід протиставляти принципу верховенства закону, особливо стосовно відносин права загального природокористування, але й не завжди треба ототожнювати.

Ознакою юридичної гарантії є її нормативність. Але принцип верховенства права, закріплений в Конституції України виступає в якості правової гарантії, що за відсутності юридичної норми або її невідповідності потребам сучасності, забезпечує інтереси та захищає права суб'єктів, виходячи з принципів права, первинних екологоправових ідей та прав людини. В цьому випадку діє верховенство права.

Таким чином, виходячи з дослідженого поняття права природокористування, аналізу термінологічного змісту загальнозживаної категорії «юридичні гарантії», позицій і висловлювань щодо цього вчених, можливо сформулювати поняття юридичних (правових) гарантій суб'єктивного права природокористування.

Юридичні гарантії права природокористування – це система спеціальних правових засобів (юридичних інструментів), способів та умов, передбачених законодавством (матеріальним і процесуальним), за допомогою яких задовольняються інтереси природокористувачів, забезпечується юридична можливість виникнення, реалізації та захисту суб'єктивного права користування природними ресурсами.

Слід відмітити, що спільність в природокористуванні реально існує, вона достатньо розповсюджена і не випадкова [95, с.65]. Право користування окремими природними ресурсами звичайно базується на неоднорідних правових гарантіях його здійснення. Але серед них вбачається, незалежно від природного об'єкту, і деяка спільність правових гарантій права природокористування.

Дослідження правової природи спільності юридичних гарантій права користування природними ресурсами передбачає не лише усвідомлення її соціального та правового значення, але й аналіз правових підстав, які обумовлюють її існування. До таких підстав належать правові норми, закріплені у Конституції України, природоресурсовому законодавстві, інших нормативноправових актах, які регулюють право користування тим чи іншим об'єктом природи.

Виходячи з аналізу законодавства в сфері природокористування, можливо стверджувати про існування спільності правових гарантій при користуванні окремими видами природних ресурсів, які закріплюються в нормативних актах, що регулюють користування об'єктами природи, незалежно від їх певної специфіки, про що буде зазначено далі. Проте, незважаючи на існуючу нормативно-правову базу та відповідні правові гарантії права природокористування, суттєвого вдосконалення та регламентації потребують юридичні гарантії конкретних видів права природокористування.

Слід відмітити, що важливим фактором визначення правової природи спільності юридичних гарантій при користуванні природ-

ними ресурсами є закріплення у природоресурсовому законодавстві юридичних гарантій виникнення, реалізації, охорони та захисту права природокористування будь-яким природним об'єктом.

До елементів (інструментарію) юридичних гарантій права природокористування, які в тій чи іншій мірі можуть бути наявні у певної правової гарантії, можна віднести наступні:

- правова норма чи їх система, що гарантує та забезпечує юридичну можливість права природокористування;
- процесуальні норми та процедурні способи, що застосовуються суб'єктами права природокористування, органами влади та місцевого самоврядування щодо створення умов для здійснення суб'єктивного права природокористування;
- стадії здійснення правосуб'єктності права природокористування, які передбачають різні правові можливості на етапах виникнення, реалізації та припинення права природокористування.

Охорона суб'єктивного права користування природними ресурсами, дія якої розповсюджується на всі наведені елементи правової гарантії, починаючи від закріплення в нормативноправових актах до їх дотримання, є відносно автономним засобом здійснення права природокористування. Але дієвість охорони як раз і полягає в тому, що на будь-якому етапі реалізації охоронюваного права в разі його недотримання або порушення може застосовуватися захист.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що зміст юридичних гарантій права природокористування полягає в тому, що вони виступають як спеціально-правовий засіб виникнення, реалізації, припинення, охорони та захисту прав природокористувачів. Кожна юридична гарантія займає певне місце у всій системі гарантій, які можуть і повинні бути різними, але врештірешт вони зводяться до сталої упорядкованості суспільних відносин, які розглядаються. Очевидно, є незаперечним й положення про те, що кожній галузі права, в тому числі природоресурсовому, притаманна своя система правових гарантій.

Роль та значення юридичних гарантій можна правильно зрозуміти й оцінити, розглядаючи їх як частину цілого. Науковий підхід до зазначених проблем виключає будьяку однобічність, недооцінку або переоцінку різних груп гарантій. Кожний із вказаних видів гарантій має свою спрямованість, і лише у сукупності вони

можуть забезпечити виникнення, повну і всебічну реалізацію й захист права природокористування [96].

1.3. Класифікація юридичних гарантій права природокористування

Юридичні гарантії прав фізичних та юридичних осіб в сфері природокористування встановлюються державою в Конституції України, у природоресурсовому законодавстві. Їх метою є реальне забезпечення правовими засобами реального здійснення, охорони та захисту прав природокористувачів, а також утворення найсприятливіших умов, при яких закріплений в Конституції України статус людини та громадянина став би юридичним та фактичним соціальним положенням кожної особи.

Проте природоресурсове законодавство України нерідко недостатньо чітко та послідовно регламентує юридичні гарантії виникнення, реалізації, припинення, охорони та захисту права природокористування. Це обумовлює необхідність поглибленого аналізу складу правових гарантій в цій сфері, що містяться в природоресурсовому законодавстві, та у свою чергу дозволить виділити та закріпити як загальні правові гарантії права користування природними ресурсами, які є формально уніфікованими, так і спеціальні гарантії, що властиві окремим видам права природокористування.

Проблема юридичних гарантій суб'єктивних прав залишається однією з актуальних проблем у вітчизняному законодавстві України. Юридичний енциклопедичний словник 1984 року містив поняття деяких юридичних гарантій суб'єктивних прав громадян (але не на право природокористування) [97, с.358]. На відміну від цього, Юридична енциклопедія 1998 року за редакцією Ю.С. Шемшученка містить більш ширше визначення правових гарантій суб'єктивних прав, під якими розуміються встановлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права незалежно від їх галузевої приналежності [72, с.555].

Конституція України від 28 червня 1996 року вперше закріплює правові норми, що гарантують існування та здійснення права при-

родокористування (ст.ст. 13, 22, 41). До теперішнього часу не існує єдиної думки про систематизацію гарантій прав громадянина. Існує декілька ідей, теорій, доктрин відносно їхньої класифікації, що обумовлено різними історичними оцінками, національними особливостями, поглядами вчених. Але така систематизація (класифікація) не може слугувати суто науковим інтересам, тому що кожна класифікація тих чи інших явищ та подій повинна перш за все слугувати правозастосуванню.

В цілому і українські, і російські вчені сходяться у думці, що система гарантій прав і свобод громадянина включає передумови економічного, політичного, організаційного та правового характеру, необхідні для забезпечення і фактичної реалізації та всебічної охорони прав і свобод особи [98, с.207], а також власне механізм їхнього захисту [99, с.109, 311]. Слід погодитись з І.Й. Магновським, який відмічає що в юридичній літературі єдина позиція щодо класифікації гарантій на сьогоднішній день відсутня [77, с.9].

Проголошуючи будьякі права для своїх громадян, та фіксуючи їх в Основному Законі (ст.ст. 8, 13, 14, 16, 50, та інші) [27], держава повинна відповідати перед суспільством за виконання прийнятих на себе обов'язків. Практична цінність будь-якого суб'єктивного права полягає у перетворенні в реальність можливостей, визначених нормами права. А для того, щоб забезпечити розкриття внутрішнього змісту можливостей, необхідно мати гарантії, що дозволяють ці можливості реалізувати та захищати.

На жаль, питанням правового регулювання юридичних гарантій права природокористування науковцями приділяється недостатньо уваги, що обумовлює необхідність системного підходу і осмислення цієї правової категорії у праві взагалі та в тому числі у природоресурсовому праві.

Правильний вибір класифікаційних критеріїв у вказаній сфері має велике значення для здійснення поділу правових гарантій права природокористування, їх наукового вивчення, внесення рекомендаційних пропозицій з вдосконалення існуючих правових гарантій з урахуванням їх аналізу, а також розробки принципово нових правових гарантій, які поки що не знайшли свого відображення в природоресурсовому законодавстві.

С.С. Алексеев справедливо відмічає, що класифікація надає можливість при визначенні її критеріїв виявити нові риси, якісні особливості предметів та явищ [69, с.166; 89, с.16]. Отже, при класифікації правових засобів треба звернути увагу на те, що вони мають різний склад, різний рівень. Слід розрізняти окремі правові засоби, їх комплекси (ті чи інші юридичні механізми та правові режими).

Не винятком, а підтвердженням розуміння такого підходу є і така підгалузь екологічного права, як природоресурсове. Наявність різноманітності видів природних об'єктів, суб'єктів права власності та права користування ними обумовлює необхідність визначення критеріїв, за якими юридичні гарантії відповідного права дійсно створили б певну систему, яка відповідала би всім визначеним правовим можливостям суб'єктивного права користування природними ресурсами.

Доцільно запропонувати наступні засади для класифікації юридичних гарантій права природокористування:

- 1) за характером правових норм;
- 2) за нормативною формою закріплення;
- 3) за дією в часі;
- 4) за суб'єктом права;
- 5) за видом природного об'єкта;
- 6) за єдністю та поширеністю застосування юридичних гарантій;
- 7) за методами правового регулювання суспільних відносин;
- 8) за інтересами – основою суб'єктивного права;
- 9) за метою використання юридичних гарантій.

1) *За характером правових норм* юридичні гарантії права природокористування поділяються на матеріальні і процесуальні. На нашу думку, така класифікація є безумовною, оскільки в теорії держави і права передбачено поділ в цілому норм права за предметом правового регулювання на матеріальні і процесуальні, а правові гарантії є за своєю суттю нормами права [100, с.386; 101, с.239]. Особливе значення серед юридичних гарантій мають процесуальні гарантії, тому що, як свого часу справедливо зазначив К. Маркс: «процес є форма життя матеріального права» [102, с.158]. Формально закріплені права і свободи можуть бути реалізовані, лише маю-

чи процесуальне забезпечення. А.П. Гетьман справедливо зазначає, що матеріально-правові норми, які регулюють суспільні відносини з надання та вилучення природних ресурсів, ведення природоресурсових кадастрів, здійснення контролю за використанням та охороною природних об'єктів, вирішення спорів про право природокористування, можуть бути реалізовані лише шляхом процедурної діяльності відповідних державних органів, урегульованої процесуальними нормами природоресурсового законодавства. Тобто еколого-процесуальними нормами повинна бути визначена процедура реалізації екологічних матеріальних норм. Та наскільки досконала така процедура, настільки більш повно вона відбита у діючому законодавстві, настільки більш реально та гарантовано перетворення у життя змісту матеріально-правової норми [103, с.6; 104, с.46].

Вбачається, що процесуальні норми природоресурсового права, як більш складне явище, повинні бути забезпечені відповідними процедурними нормами, оскільки, якщо перші мають «стратегічну» спрямованість реалізації того чи іншого суб'єктивного права, то процедурні норми мають на меті можливість його зрозумілого, послідовного, остаточного здійснення.

2) За нормативною формою закріплення юридичні гарантії можуть розподілятися на ті, що встановлюють загальну можливість здійснення права природокористування чи його конкретну реалізацію, та поділяються на:

Конституційні норми: статті Конституції України закріплюють гарантії реалізації і охорони права природокористування як власниками природних об'єктів, так і особами, які не мають їх на праві власності (ст.ст. 13, 14, 41). Конституційні норми розповсюджуються на можливість захисту прав природокористувачів, відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, на правову допомогу (ст.ст. 55, 56, 59), що має бути розглянуто у відповідних підрозділах дисертаційного дослідження. Крім того, в Основному Законі йдеться про гарантованість конституційних прав та свобод і неможливість їх скасування (ч. 2 ст. 22), а також закріплено положення про те, що конституційні права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64) [27].

Закони екологічної спрямованості: Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» серед екологічних прав громадян закріплює право на здійснення загального та спеціального природокористування (ст.9). Проект Екологічного кодексу України в свою чергу також містить деякі положення про право природокористування, а саме визначає поняття права природокористування та поділяє його на загальне та спеціальне (ст.1, ст.8). А.П. Гетьман висловлює деякі міркування, уточнення та зауваження щодо форми та змісту майбутнього Екологічного кодексу. На його думку більш доцільною формою кодифікації є прийняття Кодексу законів України про довкілля, який має складатися із Загальної та Особливої частин. Загальна частина включає загальні положення, зокрема щодо права природокористування – право загального та спеціального використання природних ресурсів; організаційну систему державного управління у сфері природокористування та охорони довкілля та ін. Особлива частина містить використання та охорону окремих природних ресурсів [30, с.180-181].

Юридичні гарантії права природокористування передбачаються *природоресурсовими законами*, зокрема Земельним кодексом України, Водним кодексом України, Лісовим кодексом України, Законом України «Про тваринний світ», Законом України «Про рослинний світ» тощо.

Нерідко, і вважається справедливою практика, коли загальна норма природоресурсового закону повинна знаходити і знаходить свою деталізацію в *підзаконних актах*, зокрема постановвах Кабінету Міністрів України, нормативних актах Міністерства охорони навколишнього природного середовища [105], Державних комітетів України (Державного комітета України по земельних ресурсах, який реорганізовано у агенство земельних ресурсів України, а потім з агенства у Державний комітет України із земельних ресурсів [106; 107; 108], Державного комітету лісового господарства України [109], Державного комітету України по водному господарству [110], Державного комітету рибного господарства України [111], Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду [112]).

Ознакою сьогодення є також те, що окремі питання права природокористування (не в якості правозастосовчих актів) застосову-

ються органами виконавчої державної влади та органами місцевого самоврядування.

3) *За дією в часі* правові гарантії в сфері природокористування можливо поділити на гарантії, які розрізняються за часом дії на постійні та тимчасові.

До постійних слід віднести правові гарантії, які існують об'єктивно та діють впродовж невизначеного часу. Тимчасові ж обмежені строком дії, який необхідний для застосування тієї чи іншої правової гарантії у конкретному випадку (наприклад, строк дії ліцензії).

Природоресурсове законодавство наділяє суб'єктів права природокористування відповідними суб'єктивними правами та покладає на них відповідні обов'язки, таким чином надаючи їм необхідну часову свободу поведінки, яка забезпечує реалізацію цих можливостей. Закон одночасно визначає і показники здійснення цих прав. Цілоком справедливо пише В.П. Грибанов, що: «содержание субъективного права и та свобода, которая гарантируется законом в целях реального осуществления права управомоченным лицом, не могут быть безграничными» [113, с.18]. Тобто реалізація суб'єктивних прав природокористувачів, як і будь-яких інших суб'єктивних прав, повинна здійснюватися в межах, у тому числі часових, встановлених законом.

Існування суб'єктивних прав учасників будь-яких правовідносин, у тому числі права природокористування повинні досягатися за допомогою строків існування та захисту цих прав. Суб'єкти, реалізуючи свої права, зацікавлені у тому, щоб права та обов'язки здійснювалися не лише належним чином, а й своєчасно. Це вказує на те, що строки і можливості, і здійснення права природокористування мають велике значення, оскільки вони стабілізують відносини, сприяють задоволенню потреб природокористувачів, забезпечуючи своєчасний захист прав суб'єктів.

Цивільне законодавство (ст.251 ЦК України) визначає поняття строку, під яким розуміє період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. Терміном, у свою чергу, визначається момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, що також має юридичне значення. Отже, строк щодо терміну є більш загальною часовою категорією. Терміни «обслуговують»

строки шляхом встановлення їх граничних меж (наприклад, момент початку перебігу того чи іншого строку та його закінчення). Факт здійснення прав і обов'язків у часі викликає необхідність закріплення моментів їх виникнення, зміни та припинення в загальному спливі часу для забезпечення визначеності та стабільності праввідносин.

Строк дії правової гарантії у часі треба розуміти не тільки у спливі часу, після якого вона не може бути реалізована. В даному випадку термін дії гарантії може бути зрозумілий як:

- неможливість здійснення певних дій до настання чи усунення встановлених законодавством перешкод (наприклад, мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення);

- можливість надання природного об'єкту в певний строк, визначений законодавством (наприклад, першочергове відведення окремих особам земельної ділянки протягом 1 року);

- при тимчасовому природокористуванні, тільки в цей період особа може вважати юридично захищеним своє суб'єктивне право (наприклад, оренда землі, водних об'єктів; тимчасове лісо-водо-надрокористування тощо).

Часові межі здійснення суб'єктивних прав природокористувачів є межею реалізації таких прав. Отже, встановлений законом строк – це правова форма встановлення граничних меж, яка в цей час відокремлює правомірну поведінку управомоченої особи від протиправної поведінки. Закінчення строку передбачає, як правило, безумовне припинення реалізації суб'єктивного права, і невиконання обов'язків, покладених на природокористувачів протягом певних строків, тобто в період здійснення суб'єктивного права, може спричинити застосування мір відповідальності.

Таким чином, параметри реалізації прав природокористувачів у часі є важливою гарантією реального здійснення суб'єктивного права управомочених суб'єктів. В екологічному законодавстві значна увага приділена регламентації строків здійснення прав природокористувачів, які одночасно виступають як гарантією здійснення цих прав, так і їх обмеженням.

4) *За суб'єктом права*, що наділений певними правами та обов'язками, можна виділити юридичні гарантії права природокористування фізичних осіб – громадян України (у тому числі фі-

зичних осіб/підприємців) та юридичних осіб України (приватного права та публічного права) як основних суб'єктів, включаючи іноземних фізичних та юридичних осіб, а також осіб без громадянства.

При визначенні суб'єкта права природокористування слід виходити із загального поняття суб'єкта права, прийнятого в юридичній науці. З приводу поняття суб'єкта права та пов'язаних з ним понять правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності в юридичній літературі були висловлені різні погляди.

Суб'єктом права вважаються особа чи організація, які за законом наділені правоздатністю, тобто здатністю мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки [1, с.78; 114, с.680]. Деякі автори ототожнюють правосуб'єктність з правоздатністю [115, с.6]. Інші вважають, що «правосуб'єктність» складається зі здатності володіти правами та нести обов'язки (правоздатність) та здатності самостійно здійснювати права та обов'язки (дієздатність). Правосуб'єктність – це передумова вступу осіб у правовідносини, яка здебільшого визначає їх особливості [2, с.343; 91, с.355-356; 116, с.185, 190; 117, с.71]. Правоздатність – це необхідна передумова для того, щоб учасник суспільного життя (людина, об'єднання людей, соціальна спільність) міг вважатися суб'єктом юридичного права. Звідси суб'єкт права згідно позиції П.М. Рабіновича – це носій можливих або реальних юридичних прав і обов'язків [1, с.73-74].

Ц.А. Ямпольська під правоздатністю розуміє не просто проголошену законом, але й фактичну можливість користуватися правами та свободами. Гарантування вона включає в поняття правоздатності, вважає його елементом правоздатності, а не чимось зовнішнім по відношенню до неї. Автор цілком справедливо вказує на те, що, наприклад, право на освіту як суб'єктивне право, яке можна негайно реалізувати, виникає у громадянина не з моменту народження, а при досягненні ним певного віку. Тобто для виникнення цих правовідносин необхідні додаткові юридичні факти, в протилежному випадку ми будемо мати не правовідношення, а правовий стан, що йому передуює [118, с.152; 160]. Тому природоресурсова дієздатність, як і цивільна, може бути визнана за різними громадянами не в однаковому об'ємі.

Правоздатність як умову володіння певними правами не слід змішувати з правом на отримання об'єкту природи у користування, тобто з суб'єктивним правом, передумовою якого є правоздатність. Це суб'єктивне право у різних соціальних категорій громадян різне за об'ємом та змістом [9, с.142].

О.С. Колбасов правоздатність розглядає як абстрактну можливість правоволодіння, а правосуб'єктність – як само правоволодіння. Тобто правосуб'єктність є реалізована (чи така, що реалізується) правоздатність. Таким чином, правосуб'єктність за змістом становить сукупність конкретних прав та обов'язків, які виникли внаслідок участі даного суб'єкта права у дійсних правовідносинах [36, с.41]. Визначення суб'єктів права водокористування як суб'єктів, що користуються водою уявляється хибним, тому що воно засноване на ототоженні володіння правом та здійснення права, що належить суб'єктові [35, с.105]. Ця точка зору розповсюджується й на земельні правовідносини. Стосовно суб'єктів права водокористування О.С. Колбасов та О.В. Міцкевич вважають, що для визнання особи суб'єктом права необхідно передбачення закону, проте не обов'язкова участь цієї особи у конкретному правовідношенні [36, с.42-43]. З цими твердженням науковців доволі трудно погодитися, тому що згідно їх міркувань кожна фізична особа, наприклад, вже з народження є суб'єктом права водокористування. В юридичній літературі є й інші визначення суб'єкта права, наприклад, суб'єктом права землекористування визнається лише той, хто отримав у користування земельну ділянку [119, с.76]; суб'єктами права водокористування визнаються тільки ті, кому у користування надана вода [120, с.125].

Щодо держави та органів місцевого самоврядування як суб'єкта права природокористування, Закон України «Про оренду землі» [121], наприклад, у ст.5 закріплює, що орендарями земельних ділянок можуть бути районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України, а також органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом. Таким чином, і державні органи, і органи місцевого самоврядування можуть бути природокористувачами. Але зазвичай сторонами відносин природокористування виступають не державні органи

чи органи місцевого самоврядування, а створені ними юридичні особи.

Природоресурсове законодавство зазвичай застосовувало термін громадяни як фізичні особи, і можливість двоякого тлумачення такого терміну навіть не припускалося. Але цивільне законодавство України (глава 5 ЦК України) [54] поділяє громадян на суб'єктів підприємницької діяльності та громадян – фізичних осіб, проте природоресурсове не застосовує такого терміну, хоча він є правовою ознакою сьогодення.

Таким чином, суб'єктом права природокористування доцільно визнати правоздатну фізичну особу (в деяких випадках, встановлених законом, здатність мати окремі права та обов'язки може бути пов'язана з досягненням фізичною особою відповідного віку та наявністю інших необхідних умов, передбачених законом), здатну своїми діями набувати для себе права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (тобто фізична особа своїми діями може набувати право природокористування, здійснювати його та виконувати пов'язані з ним обов'язки).

Юридична особа здатна мати цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (ч.1 ст.91 ЦК України). Отже, універсальна правоздатність юридичної особи має і свої обмеження, зокрема встановлені системою ліцензування окремих видів підприємництва (ч.3 ст.91 ЦК України). Таким чином, юридичні особи, як і фізичні, мають правоздатність та дієздатність. Проте ці якості характеризуються певною специфікою – правоздатність і дієздатність у юридичної особи виникають одночасно з моменту її створення і припиняються також одночасно з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч.4 ст.91 ЦК України).

5) *За видом природного об'єкту* виділяються правові гарантії, які забезпечують правовідносини, що виникають у зв'язку з володінням, користуванням, а для власників і розпорядженням земельними, водними ресурсами, надрами, рослинним та тваринним світом з урахуванням їх специфічних особливостей. Основні природоресурсові акти екологічного законодавства України дещо пос-

воєму містять і трактують певні правові гарантії права природокористування. Зазвичай, певну перевагу має земельне законодавство, чому є своє пояснення. Земельний кодекс України за роки незалежності держави існує в третій редакції, що надало йому можливості з певним часом усвідомлювати та зміцнювати гарантії земельних прав громадян, зокрема права землекористування.

Вдосконалення правових гарантій інших видів природокористування повинно орієнтуватися і вдосконалюватися у відповідності з направленістю із шляхом, пройденим земельним законодавством України.

Особливості юридичних гарантій права користування окремими видами природних об'єктів будуть розглянуті у другому розділі монографії.

б) За єдністю та поширеністю застосування юридичні гарантії можна поділити на *загальні та спеціальні*.

Загальними юридичними гарантіями права природокористування є закріплені в нормативно-правових актах юридичні засоби, які спрямовані на забезпечення норм права, що регулюють питання, притаманні усім видам права користування природними ресурсами. До них, наприклад, можна віднести такі правові гарантії, як: визнання недійсними (повністю чи в частині) рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування; отримання спеціального дозволу на користування природним ресурсом; відшкодування шкоди (матеріальної, моральної); визнання угоди недійсною; позасудовий та судовий захист права природокористування (вирішення спорів) та деякі інші.

• *Визнання недійсними (повністю чи в частині) рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування* – загальна правова гарантія права природокористування, яка полягає у тому, що кожна особа може звернутись до суду з вимогою про визнання недійсним акта органу державної влади, місцевого самоврядування, яким порушено права або законні інтереси цієї особи. Такий акт, у разі його невідповідності вимогам чинного законодавства і порушення ним чийось прав чи законних інтересів, може бути визнаний судом недійсним. Недійсним такий акт визнається з моменту його видання чи вступу в дію закону або іншого нормативно-правового акта, якому такий акт суперечить.

У деяких положеннях законодавства йдеться про визнання актів недійсними. Наприклад, ст.5 Господарського процесуального кодексу України [122] передбачає, що сторони можуть застосовувати заходи досудового врегулювання господарського спору за домовленістю між собою, але порядок досудового врегулювання господарських спорів не поширюється на спори про визнання недійсними актів державних та інших органів, які не відповідають законодавству і порушують права та охоронювані законом інтереси підприємств та організацій. Інколи спеціальне законодавство передбачає визнання у судовому порядку таких актів незаконними (ст.ст.16, 21 ЦК України, ст.59 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року) [54; 123]. В інших випадках йдеться про судові оскарження актів (ст.2, 17, 50 Кодексу адміністративного судочинства України, ст.50 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року) [124; 125]. Адже визнання акта незаконним має тягнути його недійсність, а недійсним акт може бути визнаний лише з підстав його незаконності. Оскарження ж акта або звернення до суду за вирішенням питання слід розуміти як звернення за визнанням його недійсним (незаконним).

• *Отримання дозволу на спеціальне користування природним ресурсом* також можливо віднести до загальних правових гарантій, що підтверджується Постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення» від 10 серпня 1992 року № 459 [59]. Це загальна правова гарантія реалізації та захисту права природокористування, тому що наявність такого дозволу забезпечує можливість суб'єктам природоресурсових правовідносин безпосередньо здійснювати та захищати надане державою право незалежно від природного ресурсу, який знаходиться у користуванні, та не дивлячись на те, що отримання того чи іншого об'єкта природи у кожному конкретному випадку має свою специфіку (починаючи з назви дозволу на користування природним ресурсом та закінчуючи процесом його отримання, закріпленими природоресурсовим законодавством).

Отже, розглядаючи спеціальний дозвіл як загальну правову гарантію, треба відмітити, що отримання спеціального дозволу, з

одного боку – це обов’язок суб’єкту, а з іншого, правовий захист отримує тільки природокористувач, який має відповідний дозвіл, тобто, з іншого боку – це правова гарантія, яка у випадку порушення права природокористувача забезпечить його захист.

• Серед найважливіших способів захисту права природокористування слід відмітити *відшкодування шкоди* як загальну правову гарантію забезпечення цього права. У законодавстві України передбачено два види шкоди, що підлягає відшкодуванню, – шкоду матеріальну і шкоду моральну. Ст.16 чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року, передбачає право кожної особи звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового інтересу, способами захисту якого є, поряд з іншими, відшкодування майнової шкоди та відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Загальні положення про відшкодування шкоди закріплюються ст.ст. 1166 (майнова шкода), 1167 (моральна шкода) ЦК України. Ст. 1192 ЦК України серед способів відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого передбачає можливість її відшкодування за вибором потерпілого в натурі або відшкодування завданих збитків у повному обсязі.

Слід зауважити, що поняття «шкода» та «збитки» не співпадають. Шкода в загальнотеоретичному розумінні – це зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого. Під *майновою шкодою* розуміються матеріальні (економічні) наслідки правопорушення, які мають вартісну форму. Майнова шкода відшкодовується або шляхом відшкодування завданих збитків, або в натурі [126, с.441-442]. Збитками називають грошову оцінку майнової шкоди. Тобто збитки – це вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями одного суб’єкта права іншому [127, с.549-550] чи довікільлю (певне погіршення стану якості навколишнього середовища).

Специфіка екологічних правовідносин обумовлює наявність спеціальних кодифікованих норм матеріальної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства. Головна особливість матеріальної відповідальності у тому, що завдані природним об’єктам збитки визначаються за задалегідь встановленими таксами. Визначення розміру збитків на підставі норм цивільного права ускладнено через особливості економічної ролі та пра-

вового статусу природних об'єктів. Склад збитків не вкладається у цивільно-правові норми, тому законодавством передбачаються також спеціальні методики визначення збитків. Методика застосовується для підрахунку збитків у тій частині, визначення якої піддається кількісному обліку [128, с.42].

Роз'яснення Президії Вищого арбітражного Суду України від 27 червня 2001 року № 02-5/744 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища» [129] закріплюють, що шкода повинна відшкодовуватися у розмірах, які визначаються на підставі затверджених у встановленому порядку такс і методик обрахування розмірів шкоди, що діють на час здійснення порушення або, у разі неможливості встановлення часу здійснення порушення, – на час його виявлення. Відсутність таких такс або методик не може бути підставою для відмови у відшкодуванні шкоди. З метою визначення розміру збитків, заподіяних природному середовищу, господарський суд згідно з вимогам статей 41-43 Господарського процесуального кодексу України [122], може призначити відповідну експертизу.

Відшкодування збитків є не тільки санкцією юридичної відповідальності винних осіб, а в окремих випадках виступає і засобом захисту права природокористування природними ресурсами. Про це свідчить п.г) ч.3 ст.152 Земельного кодексу України, де відшкодування збитків прямо передбачено як правова гарантія захисту прав суб'єктів на землю, ст.111 Водного кодексу України, ст.100 Лісового кодексу України, ст.67 Кодексу України про надра, що закріплюють норми, які регламентують право на відшкодування шкоди у передбачених законом випадках, але прямо не називають їх правовими гарантіями [41; 42; 48].

Шкода, може бути спричинена внаслідок як правомірного втручання в реалізацію прав природокористувачів, так і внаслідок противоправних дій тих чи інших суб'єктів. Отже, відшкодуванню підлягає шкода, яка не пов'язана з правопорушенням, так і така, що спричинена внаслідок правопорушення, та має бути відшкодована у випадках і розмірах, установлених законодавством.

Самостійним засобом захисту прав природокористувачів є стягнення з особи, що порушила законні права та інтереси природо-

користувача, заподіяної шкоди в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення та погіршення якості природного об'єкта. Природокористувачі, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення свого здоров'я в разі його погіршення, а також відновлення якості природного об'єкта, його відтворення до стану, придатного для використання за цільовим призначенням.

Особи, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду природокористувачам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Відшкодування *моральної шкоди* є порівняно новим інститутом. Вперше в національному законодавстві його було введено Законом України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій» від 6 травня 1993 року [130]. Верховний Суд України неодноразово звертався до питань застосування судами такого способу захисту інтересів особи. Зокрема, Пленум Верховного Суду України 31 березня 1995 року прийняв постанову №4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», яка була уточнена постановою Пленуму Верховного Суду від 25 травня 2001 року № 5 [131, 132]. У 2004 році Міністерство юстиції України розробило Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (лист від 13 травня 2004 р. № 35-13/797), в яких містяться роз'яснення і поради щодо підвідомчості та підсудності справ про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, строків позовної давності, підстав відповідальності, розміру грошового відшкодування моральної шкоди, деяких особливостей її відшкодування [133].

У постанові Вищого арбітражного Суду України від 29 лютого 1996 року № 02-5/96 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди» зазначається, що чинне законодавство нашої держави не містить вичерпного переліку обставин, за яких юридична особа може вважати, що їй заподіяно моральну шкоду [134].

У природоресурсовому законодавстві відсутні норми, які б передбачали можливість відшкодування моральної шкоди. Правовою базою цього відшкодування насамперед є норми Конституції України (ст.ст. 32, 50, 56, 62, 152), а оскільки відшкодування шкоди є видом цивільно-правової відповідальності, то і ст. 1166 ЦК України, згідно якої фізична або юридична особа має право вимагати відшкодування моральної шкоди у разі порушення її законних прав неправомірними рішеннями, діями, бездіяльністю чи здійснення будь-яких, у тому числі й екологічних правовідносин, тобто можливість відшкодування цієї шкоди обмежена випадками, за яких вона заподіяна протиправним, винним діянням. Без цього моральна шкода не підлягає грошовій компенсації. Відсутність нормативно-правової бази, необхідної для відшкодування моральної шкоди, заподіяної внаслідок надзвичайної техногенної ситуації, стихійного лиха, якщо відсутня вина заподіювача шкоди, робить неможливою її грошову компенсацію.

Таким чином, законодавство України передбачає різні види шкоди, які розрізняються за об'єктом і суб'єктом правопорушення (суб'єктом відповідальності за шкоду), суб'єктом права на відшкодування шкоди, об'єктом зобов'язання, зобов'язаною особою, потерпілою стороною тощо з урахуванням особливостей відшкодування шкоди залежно від об'єкту природи, який перебуває у користуванні.

- **Визнання угоди недійсною** – ще одна із загальних правових гарантій права природокористування. Відповідно до ст.ст.203-207, 215-236 ЦК України, ст.207 ГК України недійсними є такі угоди, які не відповідають вимогам закону. Відповідно до ЦК України безумовно недійсними (нікчемними), без необхідності прийняття рішення судом, є правочини, укладені з недодержанням передбаченої законом письмової нотаріальної форми (ст. 219-220), укладені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності і не схвалені батьками (ст.221), укладені громадянином, визнаним недієздатним, окрім схвалених опікуном дрібних побутових правочинів (ст.226), правочини, що порушують публічний порядок (ст.228 ЦК України) тощо.

За ступенем недійсності правочину усі правочини поділяються на: абсолютно недійсні з моменту їх вчинення (нікчемні), тобто

такі правочини, які за своїм змістом, формою чи іншими елементами визнаються законом в імперативній формі недійсними з моменту їх вчинення (відповідно до ч.2 ст.215 ЦК України визнання такого правочину недійсним судом не вимагається, однак це не означає, що взагалі не існує необхідності визнання нікчемного правочину недійсним. У таких випадках рішенням суду, який лише констатує недійсність правочину, можуть бути визначені відповідні правові наслідки недійсності правочину); відносно недійсні (оспорюванні), які можуть бути визнані недійсними у судовому порядку за вимогою однієї зі сторін або іншої заінтересованої особи [53, с.186].

За позовом визначеного в законі кола осіб судом можуть бути визнані недійсними так звані оспорюванні правочини, що вчинені під впливом помилки (ст.229 ЦК України), під впливом обману (ст.230), насильства (ст.231), та деякі інші правочини (ст.222, 232-234 ЦК України).

Крім того, з метою забезпечення однакового та правильного застосування законодавства у вирішенні спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними, президія Вищого арбітражного суду України надає Роз'яснення «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12 березня 1999 року [135].

Правовим наслідком визнання угод недійсними за загальними вимогами є обов'язок сторін повернути одна одній все одержане за угодою, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошовій формі, якщо інші наслідки недійсності угод не передбачені законом (ст. ст. 203, 215, 228 ЦК України, ст.208 ГК України).

Взагалі у природоресурсному законодавстві слід відмітити недостатність чіткої регламентації щодо визнання угоди недійсною, але це може бути усунено методом субсидіарного залучення загально встановлених норм цивільного законодавства.

Захист права природокористування може здійснюватися у таких формах: позасудовій та судовій. Краснова М.В. виділяє нормотворчу форму захисту екологічних прав, яку забезпечує законодавча влада шляхом розробки ефективних механізмів їх реалізації [136, с.91].

• **Позасудовий захист:** термін «самозахист» як форма (спосіб) захисту цивільного права, уперше законодавчо знайшов своє закріплення у ст.19 ЦК України. Цей термін застосовується для позначення права особи захищатися власними силами та охоплює всі дії щодо самостійного захисту.

Розглядаючи різні погляди на співвідношення категорій захисту та самозахисту, слід відзначити, що деякі вчені визначають самозахист як спосіб захисту, інші ж – як форму захисту.

Отже, під самозахистом (способом позасудового захисту цивільних прав) розуміється застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Самозахист цивільних прав впливає з принципу, закріпленого у ст.55 Конституції України, за яким кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

У цивілістичній літературі питання самозахисту є дискусійним. Аналіз різних точок зору дозволяє виділити три основні: 1) самозахист становить собою дії фактичного характеру (необхідна оборона, крайня необхідність), тобто дії, спрямовані на захист прав лише в позадоговірних відносинах; при чому законодавство регулює не самі дії, а їх наслідки [137, с.205; 138, с.127; 139, с.14]; 2) самозахист – це дії виключно юридичного характеру (відмова від договору в разі порушення його умов іншою стороною, відмова від прийняття неякісної продукції), тобто дії, спрямовані на захист права тільки в договірних відносинах; 3) самозахист становить собою дії як фактичного, так і юридичного характеру (тобто дії, спрямовані на захист порушеного цивільного права як в позадоговірних, так і договірних відносинах) [140, с.19].

Захист, що надається державними органами, не завжди є ефективним, оскільки для його здійснення необхідно багато часу, тоді, коли обставини потребують оперативного реагування. За таких умов значення самозахисту зростає.

Самозахист здійснюється у випадку порушення права або його реальної погрози в однібічному порядку (тільки особою, право якої порушене, без звертання до компетентних органів) і тільки у формі дії [140, с.20; 141, с.78-79].

Для реалізації способів самозахисту характерним є те, що вони можуть бути оскаржені до суду або до іншого компетентного органу, що є своєрідною гарантією дотримання прав та інтересів особи, яка порушила чуже право, і дозволяє захистити громадян і юридичних осіб від можливих випадків самоправства з боку особи, яка реалізовує дійсне чи удаване право на самозахист.

Треба також враховувати, що інститут самозахисту тільки формується, тому потребує теоретичного та практичного вивчення. Закріплення широкої можливості самозахисту є однією із гарантій непорушності прав людини, впровадження пріоритету особи над державою та ще одним кроком у напрямі ствердження людини найвищою соціальною цінністю. Завданням держави є детальна регламентація критеріїв правомірності дій щодо його реалізації, що дасть можливість розглядати самозахист як реальне право.

Природоресурсове законодавство не містить поняття «самозахисту». Дійсно, існують деякі труднощі адаптації нових цивільно-правових термінів в природоресурсове законодавство, зокрема, самозахисту. Але це не виключає можливості існування такого специфічного засобу захисту суб'єктивного права користування природними ресурсами.

Треба відмітити, що Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року [142] регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією права. Згідно ст. 1 громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Природоресурсові нормативно-правові акти містять перелік органів, які у встановленому порядку вирішують спори з питань охорони, захисту, використання та відворення природних ресурсів

(ст. 158 ЗК України, ст. 103 ЛК України, ст. 109 ВК України, ст. 64 КУ про надра). До них відносяться органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади та інші, що свідчить про можливість захисту прав природокористувачів без судового втручання, тобто про здійснення позасудового захисту. У випадках незгоди з прийнятим рішенням органу місцевого самоврядування, органу виконавчої влади та ін., сторони спору мають право на його оскарження в судових органах. У такому випадку спір вирішується судом.

На жаль, із існуючих природоресурсових кодексів лише Земельний кодекс України містить перелік органів, що розглядають земельні спори; розподіл їх компетенції; процедуру не судового розгляду земельного спору, яка між іншим потребує більш повної та детальної регламентації [143, с.12, 15]. Інші ж кодекси та закони в найкращому випадку містять лише неперсоніфікований перелік органів, що мають право розглядати відповідні спори без визначення їх компетенції і тим більше – процедури розгляду такого спору (ст.103 ЛК України).

Адміністративний захист прав здійснюється органами державної влади і місцевого самоврядування в межах компетенції кожного такого органу. Стаття 17 ЦК України закріплює здійснення захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Адміністративний захист є досить оперативним і ефективним способом.

Звернення особи за захистом своїх порушених прав до такого органу і прийняття таким органом рішення не унеможливорює звернення особи з цього приводу до суду у разі незгоди з рішенням органу (у п.2 ч.3 ст.17 ЦК України прямо зазначається, що прийняття рішення за зверненням особи до органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування щодо захисту цивільних прав та інтересів не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду). Тому наявність цього способу можна вважати додатковою гарантією захисту прав. Хоча не слід забувати і про негативні сторони цього способу, зокрема зацікавленість органу в захисті своїх відомчих інтересів, вирішення такими органами відносно нескладних питань. Отже, дійсно, адміністративний і судовий захист прав мають існувати паралельно [81, с.188].

Закон України «Про прокуратуру» [144] закріплює, що прокуратура України становить єдину систему, на яку відповідно до Конституції України покладаються певні функції, серед яких виділяється нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів державними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами. Кінцева мета такого нагляду полягає в захисті фізичних та юридичних осіб від незаконних та необґрунтованих рішень вищезазначених органів та посадових осіб, в тому числі в галузі природокористування.

При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право: 1) опротестовувати акти органів державної влади та місцевого самоврядування; 2) вносити подання або протест на рішення місцевих Рад залежно від характеру порушень; 3) давати приписи про усунення очевидних порушень закону; 4) вносити подання до державних органів і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли; 5) звертатися до суду з заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також юридичних осіб (ст.20 ЗУ «Про прокуратуру»).

На жаль, згідно ст.36-1 Закону України «Про прокуратуру», діючих актів прокуратури (п.2 Наказу Генерального прокурора України № 6гн) [145], сфера судового захисту прав природокористувачів звужена можливостями прокурорського захисту, а саме підставою представництва прокуратурою інтересів громадянина у суді, якою є неспроможність громадянина через фізичний чи матеріальний стан, похилий вік або з інших поважних причин самостійно здійснити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження. Отже, при відсутності вищезазначених обставин, прокурор має право відмовити у здійсненні захисту прав та інтересів громадянина, надаючи йому можливість самостійно реалізувати своє право на судовий захист.

• **Судовий захист** являє собою необхідну і ефективну гарантію реальності права природокористування та потребує окремої уваги.

Держава, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю в суспільстві, в особі компетентних органів забезпечує право особи на судовий захист, на отримання кваліфікованої юридичної допо-

моги, на доступ до правосуддя. Оскільки правам людини мають відповідати зобов'язання держави, а саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, то судовий захист є необхідною і ефективною гарантією реальності прав і свобод людини та громадянина [146, с.200].

Судовий захист права природокористування здійснюється судами (загальними, господарськими, третейськими) та його можна визначити як дії правозастосовчих органів, спрямовані на припинення порушення права, ліквідацію, наскільки це можливо, усіх негативних наслідків порушення, а також встановлення юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, кримінальної, дисциплінарної, фінансової) за порушення права.

Враховуючи статус суду як незалежного органу, що підкоряється лише закону, має конституційні гарантії незалежності, гласність розгляду справ, змагальність і детальну регламентацію процесу, інші демократичні принципи судочинства, можна говорити про найбільшу об'єктивність і обгрунтованість вирішення справ саме судом.

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [147] закріплює, що за Конституцією України кожній людині гарантовано право звернутись до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Це зобов'язує суди при розгляді конкретних справ керуватись насамперед нормами Конституції України. Відповідно до ст.8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя.

Згідно постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 1997 року «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» [148], враховуючи, що згідно ч.2 ст.124 Конституції України юрисдикція судів розповсюджується на всі правовідносини, що виникають в державі, суди не вправі з часу

введення Конституції в дію відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень. При цьому слід мати на увазі, що коло прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією, не є вичерпним. Права, свободи та законні інтереси громадян, а також інших суб'єктів правовідносин є найвищими цінностями, і з цієї причини Конституцією України гарантується їх захист незалежним та неупередженим судом, створеним згідно з законом.

Проте, якщо захист права природокористування – це дії уповноважених органів, то право на захист (доюрисдикційний, або юрисдикційний) – це правова гарантія, яка забезпечує особі вільно та безперешкодно звертатися до передбачених законом органів, у тому числі до суду, за захистом свого порушеного права на користування природними ресурсами. Залежно від того, які органи залучаються до захисту права природокористування, гарантії поділяються на судові і несудові.

Необхідно також відмітити інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який є юридичною гарантією прав і свобод особи (ст. 55, ч.3 Конституції України) [27]. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є складовою механізму захисту прав і свобод людини в нашій державі. Тобто є одним зі структурних елементів забезпечення прав і свобод [78, с.51].

Таким чином, держава, визнаючи людину найвищою соціальною цінністю в суспільстві, в особі компетентних органів забезпечує право особи на судовий захист, на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, на доступ до правосуддя.

З урахуванням спеціальних особливостей природних ресурсів *спеціальні правові гарантії* – це такі гарантії, які забезпечують виникнення, реалізацію, припинення прав щодо окремих видів природних об'єктів з урахуванням їх специфічних особливостей. Природоресурсові гарантії, які здебільшого відтворюють означені вище загальні гарантії права природокористування, мають й повинні мати певні особливості, що зазначені у подальшому дослідженні.

Ц.А. Ямпольська умовно виділяє три стадії розвитку конкретного права громадянина: 1) стадія правоздатності – потенційний стан суб'єктивного права; 2) виникнення суб'єктивного права за-

вдяки наявності певних юридичних фактів, передбачених нормою, у тому числі завдяки юридичним діям самого громадянина, що впливають із його дієздатності. Мова йде про суб'єктивні права, що утворюють правовий стан, правовий статус громадянина; 3) реалізація суб'єктивного права, тобто стадія правочинності в конкретному правовідношенні. Виявлення трьох стадій у розвитку суб'єктивного права, на думку Ц.А. Ямпольської, допомагає вирішити дуже важливе для теорії та практики питання про те, чи співпадають поняття суб'єкта права та суб'єкта правовідносин. Вони не завжди співпадають, вважає автор, їх треба розрізняти. Суб'єкт права може і не бути суб'єктом правовідносин і не завжди отримує можливість реалізувати своє право [149, с.161; 174].

Суб'єктивні права громадян виникають лише за наявності юридичних фактів, з якими норми права пов'язують існування даних прав, і навпаки, суб'єктивні права не можуть виникати за відсутності таких фактів. З цього випливає, що правозастосовчі органи мають ретельно вивчати усі факти, необхідні для виникнення суб'єктивного права, перевіряти наявність усіх елементів юридичного складу, як це визначено нормою права, і разом з тим враховувати особливості конкретних обставин, що впливають на виникнення суб'єктивного права [150, с.112].

Нерідко природоресурсове законодавство встановлює спеціальні вимоги до претендентів на здійснення певного виду природокористування – потенційних природокористувачів (статутна правоздатність, досягнення певного віку громадянами, кваліфікаційні вимоги тощо). Гарантії виникнення права природокористування притаманні деяким спеціальним категоріям природокористувачів, які будуть розглянуті у II Розділі дисертаційного дослідження.

Реалізація права в літературі розглядається як здійснення юридично закріплених та гарантованих державою можливостей, запровадження їх в життя у діяльності людей та їх організацій [2, с.376; 70, с.176-178; 75, с.129; 151, с.124; 152, с.173; 153, с.303]. Отже, правові гарантії реалізації права природокористування являють собою сукупність юридичних форм, здатних забезпечити користування, дотримання та неухильне виконання, а також правильне застосування норм права, які забезпечують здійснення права користування природними об'єктами [72, с.553-554]. Для

гарантування можливості ними користуватися держава повинна забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, створити відповідний механізм гарантій [146, с.198].

Принцип законності в галузі природоресурсових відносин передбачає, що припинення чи зміна права користування природними ресурсами припустимі лише у випадках, які прямо передбачені законом. Ніхто не може бути позбавлений права природокористування інакше як на підставах і в порядку, визначеному законом [9, с.155]. Наприклад, по-перше, у разі порушення підприємствами незалежно від форм власності законодавства про охорону навколишнього природного середовища передбачається обмеження, тимчасова заборона (зупинення) чи припинення їх діяльності [154], яка має екологічну спрямованість. По-друге, кожному виду права природокористування властиві певні, встановлені законом підстави та порядок припинення, який відповідно залежить від підстави припинення права користування та від різновиду природного об'єкта.

Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Право, як відомо, існувало не завжди, але з моменту появи воно стає одним з найважливіших засобів охорони суспільних відносин. Даний прояв правового впливу і становить охоронну функцію. Саме охороняючи ці відносини, право природно запобігає, карає дії, що порушують умови нормального розвитку і протирічать інтересам суспільства, держави та громадян [155, с.325-326].

Отже, охорона відповідних суб'єктивних прав, починаючи від закріплення в нормативно-правових актах, де їх дотримання (належне здійснення, реалізація, нормальне забезпечення) є відносно автономним засобом здійснення відповідних прав. Але дієвість охорони як раз і полягає в тому, що на будь-якому етапі реалізації охоронюваного права в разі його недотримання або порушення можливий захист відповідного права.

З правовою охороною нерозривно пов'язаний правовий захист. Проте це різні категорії. С.С. Алексєєв додержується думки, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [88, с.180]. Така точка зору підтримується й іншими науковцями. Наприклад, слід погодитись з М.В. Шульгою,

який зазначає, що захист використовується у випадках порушення суб'єктивного права конкретної особи. Щодо правової охорони, то її сутність складають приписи, закріплені в законодавстві [82, с.131]. Г.В. Анісімова справедливо підкреслює, що правова охорона прав являє собою сукупність охоронювальних правових приписів в об'єктивному сенсі. У випадках порушення прав громадян настає правовий захист, і з метою їх відновлення необхідно застосовувати примус з боку компетентних органів [156, с.133-134]. Отже, юридичні гарантії захисту – це закріплені законодавством норми права, які передбачають і забезпечують повну реалізацію здійснення суб'єктивного права користування природними ресурсами.

Щодо юридичної відповідальності та проблеми її розуміння, не зважаючи на їх розробленість у теорії права та галузевих юридичних науках, до цього часу залишаються дискусійними. Питання про поняття названої відповідальності розглядалися у працях О. Іоффе, О. Лейста, М. Малєїна, П. Недбайла, І. Самощенко, М. Фарукшина та інших. Розглядаючи проблему її розуміння, можна виділити дві основні групи вчених: прихильників вузького та широкого розуміння юридичної відповідальності.

Представники першої (М. Шаргородський, О. Іоффе, Л.Явич та ін.) пов'язують розуміння вказаної відповідальності з протиправною поведінкою, правопорушенням, що має викликати державний примус, покарання. Правомірні дії суб'єктів у розуміння юридичної відповідальності не входять. Ця позиція визначає ретроспективний (негативний) аспект останньої [157, с.314-318; 158, с.276].

Представники другої групи (Р. Косолапов, В. Марков, М. Матузов, П. Недбайло, Н.Слободчиков) розглядають юридичну відповідальність у ширшому плані. Вона уявляється їм вже не тільки як наслідок негативного явища, як реакція держави на делікт, а як явище позитивне, яке передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, що виключає порушення правових приписів [76, с.50-52; 159, с.68; 160, с.196].

Погоджуючись з М.В. Шульгою, який наголошує, що юридична відповідальність пов'язана з негативними правовими наслідками як результатом неправомірних дій винної особи за порушення, вбачається досить спірним його думка, що вона є важливою складовою

частиною стимулюючих гарантій [37, с.30-31; 81, с.205-206]. Треба зазначити, що саме обмеження, тимчасова заборона (зупинення) чи припинення діяльності, які, як правило, передують юридичній відповідальності, стимулюють природокористувачів не здійснювати неправомірних дій або бездіяльності.

Також необхідно та важливо зазначити, що юридична відповідальність виступає гарантією захисту суб'єктивного права користування природними ресурсами саме від протиправних дій сторонніх осіб. Ю.О. Вовк справедливо відмічає, що за порушення прав землекористувачів можливі різні види відповідальності. Кожний землекористувач має право вимагати усунення неправомірних дій будь-якої особи, які перешкоджають йому нормально користуватися земельною ділянкою чи управляти, розпоряджатися нею у межах, дозволених законом. У цьому випадку право землекористувача може захищатися як в адміністративному, так і в судовому порядку [161, с.57, 59].

Таким чином, можна зробити висновок, що юридична відповідальність виступає важливою гарантією захисту. Вона є специфічним юридичним засобом охорони і захисту прав природокористувачів, а також здійснення закріплених в законі обов'язків, які являють собою невід'ємну складову частину правового статусу особи і невіддільні від прав, виступаючи їх зворотною стороною.

Треба зазначити, що правова охорона та захист не виділяються в окреми етапи здійснення суб'єктивного права користування природними ресурсами, але їх доцільно розглядати разом з ними, тому що, по-перше, правова охорона діє на всіх етапах здійснення права природокористування, і по-друге, захист можливий на будь-якому етапі реалізації охоронюваного права в разі його недотримання або порушення.

Отже, реалізація права природокористування являє собою своєрідний юридичний механізм, що визначається як соціально обумовлений та законодавчо закріплений комплекс узгоджених дій суб'єктів з реалізації закріплених суб'єктивним правом благ. Серед юридичних засобів гарантування розрізняють ті, що націлені на забезпечення прав та на їх захист від правопорушення.

8) *За методами правового регулювання суспільних відносин* юридичні гарантій права природокористування можна поділити

на гарантії, які встановлюються та забезпечуються імперативним, диспозитивним та змішаним методами.

Загальна теорія права визначає метод правового регулювання як спосіб впливу юридичних норм на суспільні відносини. Методи правового регулювання поділяються на імперативні та диспозитивні. Імперативний метод – це засіб владного впливу на учасників суспільних відносин без права вибору. Диспозитивний метод, навпаки, передбачає варіанти поведінки учасників суспільних відносин як рівноправних сторін, надає їм можливість вибирати форму своїх взаємовідносин, урегульованих нормами права [3, с.409; 70, с.156-157; 126, с.617; 162, с.331].

Обидва названих методи теорія називає первинними видами. Вони утворюють базу галузевих видів, які включають окрім вихідної основи, додаткові елементи в залежності від особливостей конкретних предметів правового регулювання [116, с.211]. Одна з характеристик галузевих юридичних засобів певно пов'язана зі своєрідністю галузевих методів регулювання, з тим, яке з початків регулювання – централізоване чи децентралізоване – та яке співвідношення способів правового регулювання – дозволів, заборон, позитивних зобов'язань – є у цій галузі домінуючим [89, с.17].

Слід зазначити, що для екологічного права характерним є змішаний метод правового регулювання, який включає у себе диспозитивні і імперативні способи й прийоми правового регулювання екологічних відносин. При визначенні методу вирішальне значення має екологічний фактор – екологічні відносини виникають з приводу певних природних об'єктів, тісно пов'язаних між собою, які розвиваються за своїми природними законами і складають єдину екологічну систему [24, с.12].

Вважається, що аналогічними методами повинна встановлюватися та забезпечуватися дія юридичних гарантії права природокористування.

9) За інтересами – основою суб'єктивного права, які є як публічними, так і приватними, юридичні гарантії права природокористування можна поділити на публічні та приватні.

Право, єдине за своєю суттю та суспільним призначенням, використовує різні методи до різних предметів регулювання. Звідси –

розподіл права на підсистеми публічного та приватного права, при тому, що вони залишаються взаємозалежними частинами єдиного цілого. Поділ права визначається за різними критеріями (інтересу, захисту інтересів, методу). Базуючись на них, можна визначити характер норми права, інституту, галузі права, їх приналежність до приватної чи публічної сфери.

В.Ф. Попондопуло відмічає, що: «Государство зиждется на противоречии между общими и частными интересами. И пока существует это противоречие, остается обоснованным деление права на публичное и частное. В зависимости от типов социальной деятельности и опосредующих их общественных отношений выделяются две отрасли права – частное и публичное, нормы которых в том или ином сочетании представлены в нормативных правовых актах, предназначенных для регулирования различных сфер жизни общества» [163].

Приватне право спрямоване на організацію регулювання діяльності приватних осіб та управління існуванням індивідів чи груп осіб, незалежних при визначенні своїх власних інтересів. Основними принципами приватно-правового регулювання можна назвати такі як: вільний вибір поведінки суб'єктів, їх діяльність по виконанню приватних, власних інтересів та те, що держава встановлює лише межі допустимої поведінки.

Завданням публічного права є регулювання життєдіяльності не окремого індивіда, а всього суспільства в цілому, регулювання відносин держави, територіальної громади і особи. Інтереси суспільства і держави найчастіше не співпадають з особистими інтересами окремого громадянина, а в деяких випадках навіть суперечать один одному. Тому норми публічного права окрім організації життя громадянського суспільства спрямовані на вирішення колізійних питань взаємовідносин приватних осіб, держави, територіальної громади, винайдення рішення проблеми, яке б задовільнило інтереси особи, суспільства і держави [164, с.16-17].

М.І. Васильєва справедливо виключає ототожнення публічних екологічних інтересів з державними, оскільки держава як організація політичної влади у суспільстві включає в себе внутрішнє протиріччя: завжди одночасно виражає групові та загально-соціальні інтереси [165, с.12-13].

П.М. Рабінович виділяє спільні властивості права приватного та права публічного: їхня соціальність – саме вона й слугує об'єктивною передумовою діалектичної єдності засад «приватності» й «публічності» у державно-юридичному, тобто позитивному, праві. В залежності від ступеня публічності він пропонує класифікацію інтересів на: 1) інтереси приватні; 2) інтереси приватно-публічні (усвідомлена потреба в отриманні медичної допомоги); 3) інтереси публічні (це усвідомлені інтереси усього суспільства як системної єдності, цілісності. Будь-яке публічне право, справедливо зазначає П.М. Рабінович, не можна ототожнювати з правом державно-юридичним (внутрішнім чи міжнародним) – існує природно-публічне право й державно-публічне право); 4) інтереси публічно-приватні (реалізація публічних інтересів за допомогою державних заходів загального характеру призводить до задоволення й відповідних, однакових чи схожих, індивідуальних інтересів членів суспільства, наприклад, забезпечення державою охорони довкілля) [166, с.31-32; 167, с.5, 8-10].

Д.В. Хаустов вважає, що оскільки сфера природокористування знаходиться в області публічного інтересу, то держава покликана виступати одночасно у двох якостях: як учасник господарського обороту та як виразник соціальних інтересів. Проте, треба зазначити щодо національного законодавства, що територіальна громада має рівні права з державою, тому публічність не можна зводити тільки до інтересів держави. В умовах, що склалися, очевидна необхідність одночасного поєднання договірних засад з адміністративно-владними засобами, вважає Д.В. Хаустов. Саме інститут природокористування являє собою галузь, в якій виявляються відносини зобов'язального характеру, що допускають можливість застосування договору [168, с.3,5].

Але доцільніше вести мову не про можливість встановлення публічно-правового договору, а про публічний сервітут як юридичну гарантію забезпечення права загального природокористування. Очевидним стає те, що сторонами сервітутного права мають бути не тільки і не стільки приватні власники чи користувачі суміжних, сусідніх земельних ділянок, лісів, водойм, але й органи державної влади чи місцевого самоврядування.

10) *За кінцевою метою використання* правові гарантії права природокористування доцільно класифікувати на: а) превентивні правові гарантії – тобто направлені на попередження правопорушення, а саме: обмеження, тимчасова заборона, зупинення діяльності, яка порушує законодавство про охорону навколишнього природного середовища. Необхідно зазначити, що превентивні правові гарантії знаходять своє закріплення в Постанові Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року № 275-ХІІ «Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища», яка має дещо екологічну, а не природоресурсову спрямованість [154]; б) відновлюючі гарантії – направлені на усунення чи відшкодування негативних наслідків правопорушення. До даного виду правових гарантій відносяться: відновлення порушеного права, повернення законному власникові самовільно зайнятих природних об'єктів; стягнення збитків з винної, а також з невинної особи в установлених законодавством випадках; в) штрафні – направлені на реалізацію юридичної відповідальності.

Таким чином, викладене дозволяє зробити висновок про те, що у межах єдиної системи головне призначення правових гарантій полягає в тому, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для перетворення законодавчо закріпленого права природокористування з потенційної можливості на реальну дійсність. Слід відмітити, що запропонована та розглянута класифікація не вичерпує всіх можливих відокремлень правових гарантій в сфері природокористування.

Подальше дослідження юридичних гарантій виникнення, реалізації, припинення, охорони та захисту права користування окремими видами природних ресурсів та їх особливостей доцільно провести на підставі аналізу і оцінки норм Конституції України та чинного законодавства, що їх закріплює.

РОЗДІЛ II.

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ У СФЕРІ КОРИСТУВАННЯ ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

2.1. Специфіка гарантій права землекористування

Стаття 79 Земельного кодексу України [47] вперше в земельно-му законодавстві передбачає поняття земельної ділянки як частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Очевидно і незаперечно, що подібне визначення земельної ділянки може бути розповсюджене не тільки на право власності, а й на право користування нею.

Одним з різновидів тлумачення права землекористування в юридичній літературі є його розуміння як суб'єктивного права, що становить забезпечену і гарантовану державою правову можливість конкретної особи вилучати чи добувати у встановленому законом порядку корисні властивості землі чи прибутки з відповідних земельних ділянок у процесі їх безпосередньої експлуатації з дотриманням відповідних правил охорони цих ділянок [169, с.104; 170, с.45; 171, с.231].

Використання земель здійснюється як власниками земельних ділянок, так і землекористувачами. У першому випадку правовою формою такої експлуатації земель виступає право власності на земельні ділянки, у другому – право землекористування. Таким чином, землекористування можна розглядати як правомочність власника земельної ділянки самостійно її використовувати або як використання земельної ділянки суб'єктом, якому вона на праві власності не належить, але з дозволу власника він здійснює її використання.

Законодавство України передбачає існування поділу права землекористування на такі самостійні види, як: постійне (ст.92 ЗК України), орендне (ст.93 ЗК України) та концесійне (ст.94 ЗК України). Проте, слід зауважити, що одночасно правові гарантії щодо

використання землі власниками та її користувачами майже однаково, незалежно від виду прав на землю.

В земельному законодавстві практично ніколи не існувало розподілення права землекористування на загальне і спеціальне в загальноприйнятому для природоресурсового законодавства поділу.

Так, Земельний кодекс Української СРС від 8 липня 1970 року виділяв землі загального користування серед земель міст, до яких відносились усі землі у межах міста (ст. 84). Стаття 94 закріплювала, що землі загального користування складаються із земель, що використовуються як шляхи сполучення (майдани, вулиці, шляхи, проїзди, набережні), задля задоволення культурно-побутових потреб населення міста (парки, лісопарки, сквери, бульвари, водойми), а також із земель комунально-побутового призначення (кладовища, місця утилізації відходів та ін.) [40, с.77, 79].

В розвиток даних норм Постанова Ради Міністрів Української СРС «Про затвердження Положення про землі міст та селищ міського типу Української СРС» від 20 березня 1984 року [40, с.136-137; 142-143] у складі земель міст та селищ міського типу закріплювала землі загального користування (ст.1), які склалися з земель, що використовуються як шляхи сполучення (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні), для задоволення культурно-побутових потреб населення міста, селища міського типу (парки, лісопарки, сквери, бульвари, водойми), а також з земель комунально-побутового призначення (кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів та інші) (ст.36). Парки, лісопарки, сквери, бульвари та інші землі міст, селищ міського типу, які зайняті зеленими насадженнями, а також набережні водойм використовуються переважно задля відпочинку населення (ст.39).

Правонаступницькими вбачаються і положення Земельного кодексу України 2001 року, де передбачено, що землями загального користування є землі населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо) (п. а) ч.3 ст.83), але прямо, посуб'єктно не закріплено поняття загального користування земельними ділянками. Діючий Земельний кодекс не вважає ці землі чієюсь особистою власністю, оскільки існує законодавча заборона на передачу їх у приватну власність. Отже ці землі слід

вважати дійсним надбанням територіальної громади (села, селища, міста), де громадяни можуть здійснювати загальне землекористування у розумінні поресурсового права.

Отже, певним відгалуженням від загальноприйнятого розуміння права загального природокористування є використання деяких земель загального користування: майданами, вулицями, проїздами, шляхами, набережними, пляжами, парками, скверами, бульварами тощо. Це землі комунальної власності, які відповідно до ст.83 Земельного кодексу України, належать відповідним територіальним громадам.

Закон України «Про благоустрій населених пунктів» [172] у ст.1 закріплює визначення поняття території як сукупності земельних ділянок, які використовуються для розміщення об'єктів загального користування: парків, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, шляхів, площ, майданів, набережних, прибудинкових територій, пляжів, кладовищ, інших об'єктів у межах населеного пункту.

Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» 2001 року [173] у ст.1 визначає, що прибудинкова територія – це територія навколо багатоквартирного будинку, визначена актом на право власності чи користування земельною ділянкою і призначена для обслуговування багатоквартирного будинку. Свого часу ще Положення «Про порядок встановлення та закріплення меж прибудинкових територій існуючого житлового фонду та надання у спільне користування або спільну сумісну власність земельних ділянок для спорудження житлових будинків» від 5 квітня 1996 року визначало прибудинкову територію як встановлену за проектом поділу території мікрорайону (кварталу) та проектом забудови земельну ділянку багатоквартирної несадибної житлової забудови, яка необхідна для розміщення та обслуговування житлового будинку (будинків) і пов'язаних з ним господарських та технічних будівель і споруд, та яка включає проїзди та тротуари; озеленені території; ігрові майданчики для дітей, майданчики для відпочинку дорослого населення, для занять фізичною культурою та ін. (п.п.2.1., 2.2.). Отже, можна зробити висновок, що прибудинкові території начебто повинні бути віднесені до земель загального користування, але на сьогоднішній день з точки зору ст.42 ЗК України, цей процес не дістав належного продовження.

Як справедливо зауважив Ю.О. Вовк, який ще не називав такого терміну, як відгалуження від права загального землекористування, але вже тоді передбачав подібні процеси, не виключена можливість, що загальне землекористування буде мати місце на ділянці, яка закріплена задля зазначеного цільового використання за певною особою чи колом осіб. Такий випадок повинен розглядатися як обмеження відповідного права землекористування в інтересах інших землекористувачів чи суспільства в цілому, а не як вторинне чи спільне землекористування [9, с.146-147].

Виходячи з викладеного у попередньому розділі монографії, окремої уваги потребує розгляд питання земельних сервітутів, як певної перехідної ланки між правом загального та правом спеціального землекористування.

Згідно Земельного кодексу України [47] право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками) (ч.1 ст. 98), дія якого зберігається у разі переходу прав на земельну ділянку, щодо якої встановлений земельний сервітут, до іншої особи (ч.1 ст. 101 ЗК України). ЗК України звів встановлення сервітутів до поняття сусідніх земельних ділянок, але Цивільний кодекс України (ч.2 ст.404) розповсюдив це поняття і на інші, навіть не суміжні земельні ділянки, що є більш доцільним та вірним, тому що дійсно не завжди є потреба здійснювати користування саме сусідньою земельною ділянкою.

Цивільний кодекс України у п.7 ст.403 закріплює, що збитки, завдані власникові (володільцеві) земельної ділянки або іншого нерухомого майна, особою, яка користується сервітутом, підлягають відшкодуванню на загальних підставах. Володільець у даному випадку – це особа, яка володіє земельною ділянкою на законній підставі, тобто землекористувач. Згідно ч.4 ст.101 ЗК України власник земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, має право на відшкодування збитків, завданих встановленням земельного сервітуту. Проте, чомусь про землекористувача мова не йде.

На відміну від загального, існує відокремлене право землекористування, яке можна вважати спеціальним в загальноприйнятому розумінні природоресурсового права. Відокремленому праву

землекористування властиве те, що відповідна земельна ділянка в установленому порядку закріплюється за певним землекористувачем в результаті здійснення певних юридичних фактів, що передбачені ст.125 ЗК України. Земельне законодавство, на відміну від інших містить поняття, які не притаманні іншим галузям природо-ресурсового права. Наприклад, ст.86 ЗК України чітко регулює поняття спільної власності (сумісної та часткової) на землю, а отже, відповідно і користування нею.

Земельне законодавство, згідно ст.4 Земельного кодексу України [47], складає вся сукупність законодавчих та підзаконних нормативних актів, які виконують завдання по регулюванню земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Гарантії земельних прав громадян України посідають значне місце у правовому регулюванні земельних правовідносин. Саме гарантії здатні забезпечити виникнення, реалізацію та припинення прав на землю, захистити земельні права у разі їх порушення. Будь-яке право має забезпечуватись кореспондуючим йому обов'язком і саме гарантії відіграють тут вирішальну роль.

Право суб'єктів на використання землі, а також правові гарантії його здійснення проголошені і закріплені Конституцією України (ст.ст.13, 14, 41, 55, 56) [27], основним спеціальним актом земельного законодавства на території України – Земельним кодексом України (ст.ст. 146, 147, 153). Право користування землями передбачено Цивільним кодексом України, де встановлені, наприклад, норми права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (глава 33 – емфітевзис) та права користування чужою земельною ділянкою для забудови (глава 34 – суперфіцій) [54]. Земельний кодекс України також містить у ст. 102-1 правові норми щодо регулювання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) та для забудови (суперфіцій).

Гарантії прав на землю, що містяться у Земельному кодексі України засновані на нормах Конституції України. Ст.13 Конституції закріплює, що земля в межах території України є об'єктом права власності Українського народу. Від імені народу права

власника здійснюють органи державної влади і місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції. Кожний громадянин має право користування природними об'єктами права власності народу відповідно до закону [174]. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. Ст.14 Конституції України гарантує право власності на землю. Таке право набувається суб'єктами відповідно до вимог закону. Ст.55 Конституції гарантує кожному право на оскарження у суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб. Принцип забезпечення гарантій прав на землю закріплений у ст. 5 Земельного кодексу України і полягає в тому, що цей нормативно-правовий акт забезпечує правові гарантії використання землі.

Таким чином, юридичні гарантії прав на землю мають своїм джерелом безпосередньо Конституцію України, а також закріплені у Земельному кодексі України, законах і підзаконних нормативно-правових актах України.

Отже, існуючий комплекс правових гарантій покликаний забезпечити належне здійснення земельних прав власникам земельних ділянок і користувачам землі. Саме він надає земельним правам реального характеру.

І.І. Каракаш справедливо відмічає, що не можна занижувати значення юридичних гарантій прав на землю, про їх важливість свідчить, наприклад, відсутність права приватної власності на землю в радянський період при наявності земельного фонду держави [170, с.189].

Безумовно, не дивлячись на те, що деякі правові гарантії закріплені у природоресурсовому законодавстві, проте, у сфері використання та охорони землі вони мають свої специфічні особливості, обумовлені природним об'єктом, з приводу якого виникають земельні відносини, – домінуючим елементом екологічної системи – землею. Визначення цих особливостей сприятиме подальшому вдосконаленню закріплених у Земельному кодексі України правових гарантій та механізму реалізації і захисту прав на землю.

Проблема правових гарантій у земельному законодавстві в умовах сьогодення була і залишається однією з актуальних. Вона була піддана спеціальному дослідженню в науці, але лише щодо пра-

ва власності на землю [175]. Проте проблема юридичних гарантій права землекористування комплексно не досліджувалась, хоча є не менш актуальною.

М.В. Шульга дав таке визначення правових гарантій земельних прав – правові гарантії являють собою систему нормативних приписів і правових способів, передбачених земельним законодавством (матеріальним і процесуальним), що забезпечує нормальну юридичну можливість відповідних суб'єктів набути суб'єктивне право, реалізувати його в процесі практичної діяльності, а в разі порушення цього права, – забезпечити його належний захист [82, с.310]. З таким визначенням важко не погодитись. Воно є оптимальним і відбиває усі суттєві характеристики і ознаки правових (юридичних) гарантій земельних прав. Якщо поведінка, дії суб'єктів будуть достатньо повно і чітко врегульованими в законодавстві на всіх стадіях існування суб'єктивних прав на землю, то це є загальною правовою гарантією нормального здійснення цих прав [81, с.176-177].

В юридичній літературі виділяють гарантії у широкому та вузькому значенні. Під гарантіями у широкому сенсі розуміються гарантії, які охоплюють всю сферу дії наданих прав та покладених обов'язків відносно використання землі як природного об'єкта та володіння конкретною земельною ділянкою. До таких гарантій відносяться, зокрема, закріплення права власності на землю і права землекористування, умов і порядку передачі чи набуття земельних ділянок, підстави припинення прав на землю шляхом викупу чи примусового відчуження. А гарантії у вузькому значенні закріплені у розділі V ЗК України і охоплюють лише сферу захисту суб'єктивних прав на землю та прав, що впливають з них. Власне сама урегульованість правовідносин у сфері використання землі вже є загальною гарантією [170, с.189-190].

Тому можна говорити про те, що гарантії у широкому сенсі, а також урегульованість правовідносин, відносяться до всіх можливих етапів здійснення земельних прав (виникнення, реалізації, припинення).

Вбачається доцільним проведення подальшого дослідження юридичних гарантій права землекористування на етапах його виникнення, здійснення, припинення та захисту.

І. Гарантії права землекористування на етапі його набуття.

В земельному законодавстві спеціально не регулюється питання земельної правосуб'єктності як окремого правового явища. Вона ґрунтується на загальних нормах цивільного права, тобто можна припустити, що земельна правоздатність виникає з моменту народження людини (створення юридичної особи) і закінчується з її смертю (припиненням діяльності юридичної особи та з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення). Земельна правоздатність (природоресурсова) виступає елементом загальної правоздатності фізичної чи юридичної особи, якій властиві загальновизнані ознаки. Правоздатність як умову володіння певними правами не слід ототожнювати з правом на отримання об'єкта природи у користування, тобто з суб'єктивним правом, яке у різних соціальних категорій громадян різне за об'ємом та змістом.

Земельна дієздатність є здатністю суб'єкта своїми діями набувати себе земельних прав і самостійно їх здійснювати, а також своїми діями створювати для себе земельні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (юридична особа здійснює земельні права через свої органи, які діють відповідно установчих документів та закону).

Тобто правильним було б розглядати земельну правосуб'єктність як проголошену законом та фактичну можливість користуватися земельними правами. Отже для виникнення певних земельних правовідносин необхідні юридичні факти, в протилежному випадку ми матимемо не правовідношення, а правовий стан, що йому передує.

Підставою набуття прав на землю (права власності на землю та права користування землею) згідно ст.116 Земельного кодексу України є рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування та державних органів приватизації щодо земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти, які підлягають приватизації, в межах їх повноважень, визначених цим Кодексом. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування. Порядок надання земельних ділянок у власність або

у користування передбачається ст.ст.118, 119, 123, 124 ЗК України.

Право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації (ст.125 ЗК України). У свою чергу реалізації вищезазначеного положення сприяє Закон України «Про захист конституційних прав громадян на землю» від 20 січня 2005 року [176], який визначає фінансові засади щодо реалізації громадянами України прав власності на землю відповідно до ст.14 Конституції України.

Враховуючи, що право власності на землю у його тлумаченні як права власності Українського народу [174], так і права власності на землю інших суб'єктів та їх правових гарантій [175] були предметом наукового дослідження, вважається, що метою цієї роботи є дослідження проблем забезпечення здійснення права користування землею, тому доцільним вбачається акцентувати увагу на таких юридичних титулах використання земельних ресурсів, як право постійного користування та користування землею на умовах оренди.

Право постійного землекористування, на відміну від права орендного землекористування, надається лише юридичним особам, що належать до державної чи комунальної власності (підприємства, установи, організації), громадським організаціям інвалідів України, їх підприємствам (об'єднанням), установам та організаціям а також релігійним організаціям України, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності (ч.2 ст.92 ЗК України). Проте, треба зазначити, що ця норма діючого Земельного кодексу України в редакції 2001 року не кореспондує нормам Цивільного кодексу України в редакції від 2003 року, тому що діючий ЦК України дещо по-іншому розуміє фізичних та юридичних осіб та їх види, про що вже вказувалось у 3 параграфі I Розділу дисертаційного дослідження. Тому необхідно чітко встановити, які саме юридичні особи розуміються Земельним кодексом України під юридичними особами державної чи комунальної власності.

Набуття права оренди земельної ділянки регулюється ст.93 ЗК України [47] та Законом України «Про оренду землі» [121], і може набуватись громадянами та юридичними особами, міжнародним об'єднанням і організаціям та іноземним державам на підставі договору за плату на певний строк. При цьому оренда земель державної та комунальної власності має особливості і відповідно до ст.124 ЗК України. Набуття права оренди земельної ділянки регулюється також ЦК України [54].

Інколи невизначеність законодавчих підстав та процедури набуття прав на землю ускладнює можливість отримання прав на земельну ділянку. Так, не поодинокі випадки, коли будівля чи споруда знаходиться у спільній власності декількох юридичних чи фізичних осіб. Але Закон України «Про оренду землі» в редакції від 6 жовтня 1998 року не містив можливості укладання земельно-орендного договору між орендодавцем та декількома орендарями однієї тієї ж земельної ділянки. Діючий Земельний кодекс України 2001 року у ч.5 ст.120 зазначає, що в такому випадку до власників будівлі чи споруди переходить право користування земельною ділянкою, на якій вона розташована, тобто право оренди земельної ділянки. Але і нова редакція Закону України «Про оренду землі» не містить правової конструкції договору сумісної оренди землі, хоча такий договір є різновидом договору найму. Цивільний кодекс України допускає можливість існування орендних відносин, в яких існує один орендодавець і декілька орендарів одного і того ж об'єкту чи його частини (ч.4 ст.202, ч.4 ст.626 ЦК України).

Як попередня редакція Закону України «Про оренду землі» 1998 року (ст.15) встановлювала, що в разі надходження двох або більше клопотань на оренду однієї і тієї ж земельної ділянки державної або комунальної власності, органи влади чи місцевого самоврядування проводять аукціон чи конкурс щодо набуття права її оренди. Діюча редакція 2003 року (ст.16) закріплює, що набуття права оренди земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах, крім земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб і в яких відсутні лотції (частки, паї), що належать державі. Але відомо, що як правові, так і фінансові можливості щодо земельних торгів рад різних рів-

нів (сільських, селищних, міських) суттєво різняться. Тому начебто демократична, прозора процедура отримання права оренди земельних ділянок насправді унеможлиблює або на не певний час відстрочує можливість набуття земельних прав на такі ділянки. Так, місто Харків у 1997 році був «піонером» земельних аукціонів на території колишнього СНД. Але лише в поточному році міська рада поновила такий спосіб набуття отримання права оренди, звичайно найбільш конкурентно спроможних земельних ділянок.

До характерних ознак земельної правоздатності і дієздатності відносять специфічні особливості, пов'язані з правовими можливостями використанням землі, особливо в сільському господарстві. Тому до певних потенційних суб'єктів використання земель сільськогосподарського призначення існують спеціальні вимоги.

Наприклад, згідно Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року [177], право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив бажання та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства (ст.5) [178]. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року закріплює, що дія цього Закону поширюється на фізичних осіб, яким у встановленому законом порядку передано у власність або оренду земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства (ст.3) [179]. Правовий режим земельних ділянок особистих селянських господарств вимагає спеціальної регламентації та розмежування із землевикористанням фермерських господарств. Покупцями земель сільськогосподарського призначення можуть бути лише громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва (ч.1 п.а ст.130 ЗК України). Крім того, громадяни, які проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки, мають переважне право її купівлі (ч.2 ст.130 ЗК України).

Треба зазначити, що Закон України «Про оренду землі» в редакції від 6 жовтня 1998 року закріплював положення щодо умов отримання права на оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можливими орендарями та вимоги до них. Відповідно

орендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення могли бути юридичні особи, установчими документами яких передбачалося здійснення цього виду діяльності, а також фізичні особи, які мали необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві (ст.6), чого, на жаль, не містить Закон України «Про оренду землі» станом на 2010 рік.

Досліджуючи Земельний кодекс України, треба звернути увагу на те, що при наявності в ньому цілого розділу, присвяченого гарантіям прав на землю, мова йде тільки про способи захисту прав на земельні ділянки. Проте, на етапі набуття прав на землю особливі гарантії має ціла низка соціальних категорій громадян, які закріплені у Законі України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 року [180], Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року [181], Законі України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року [182] тощо. Їм, на жаль, Земельний кодекс України уваги не приділив.

В науковій літературі розглядаються питання, що стосуються гарантій земельних прав певних соціальних категорій громадян. Так, М.В. Шульга відзначає, що сучасна законодавча база у питанні забезпечення землею військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та їхніх сімей, є недосконалою. Вона не містить ефективних гарантій проти відмови в наданні земельних ділянок та правових механізмів захисту від усталених у цій сфері зловживань посадовців [183, с.19]. Т. Коваленко також відмічає необхідність удосконалення конституційно-правового механізму гарантування набуття і реалізації прав на землю громадянами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [184, с.86].

Наприклад, Додаток до рішення XXII сесії Харківської міської ради XXIV скликання «Про затвердження «Положення про порядок передачі у власність громадян земельних ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд» від 23.06.2004 року № 86/04 зі змінами та доповненнями від 31.05.2006 р. № 38/06 (в ред. від 30.09.2009 р.) [185] передбачає облік громадян, бажаючих одержати у власність земельні

ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, а також черговість одержання земельної ділянки в залежності від соціальної категорії, передбаченої законодавством, та право на позачергове одержання земельної ділянки.

Відповідно до ч. 5 ст. 30 Закону Української РСР «Про основні соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» в редакції від 18 березня 2006 року [186] органи місцевого самоврядування забезпечують виділення земельних ділянок інвалідам із захворюваннями опорнорухового апарату під будівництво гаражів для автомобілів з ручним керуванням поблизу місця їх проживання.

Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16.12.1993 року визначає осіб, які відносяться до ветеранів праці, а також передбачає перелік пільг (ст.7), що їм надаються, серед яких закріплене переважне право на відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва (п.7 ст.7); звільнення від плати за землю та сплати земельного податку (п.11 ст.7) [180].

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 року передбачає, що серед пільг, наданих учасникам бойових дій та особам, прирівняним до них слід відмітити першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва (п.14 ст.12). Це положення стосується також інвалідів війни (п.18 ст.13) та учасників війни (п.13 ст.14) [181].

Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 року визначає осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Серед пільг, наданих цим особам, треба відмітити обов'язкове (протягом року після подання заяви) відведення місцевими Радами земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва для тих, хто потребує поліпшення житлових умов та перебуває на квартирному обліку, а також відведення земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, садівництва і городництва, будівництва індивідуальних гаражів і дач (п.20 ст.20, ст.21, ст.22) [182].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 року [187], право на земельну частку (пай) мають громадяни України, евакуйовані із зони відчуження, відселені із зони безумовного (обов'язкового) або зони гарантованого добровільного відселення, а також громадяни України, що самостійно переселилися з територій, які зазнали радіоактивного забруднення, і які на момент евакуації, відселення або самостійного переселення були членами колективних або інших сільськогосподарських підприємств, а також пенсіонери з їх числа, які проживають у сільській місцевості.

Таким чином, віднесення законодавцем особи до тієї чи іншої соціальної категорії є правовою гарантією виникнення у неї права на льготне отримання земельної ділянки, а саме першочергове, позачергове або обов'язкове.

II. Гарантії права землекористування на етапі його реалізації

Права та обов'язки землекористувачів щодо наданих їм земельних ділянок зазначені у ст.ст.95, 96 ЗК України. Але якщо земельне законодавство України не вважає навіть права власності на землю абсолютними, то зазвичай і права користування землями не може вважатися таким.

Земельний кодекс України регламентує принципи земельного законодавства, серед яких закріплено принцип невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом (п. в) ст.5 ЗК України. Але існують певні правові обмеження. Наприклад, Кримінальний кодекс України [188] передбачає кримінальну відповідальність за такий злочин, як незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель (ст.310 КК України). Незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель означають культивування цих рослин юридичними особами без спеціального дозволу – ліцензії на здійснення відповідних видів діяльності згідно п.24) ст.9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 року [189] (Постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 року

№ 1698 «Про затвердження переліку органів ліцензування» [190] визначає орган ліцензування такого виду господарської діяльності як культивування, використання рослин, що містять наркотичні засоби, для промислових цілей – Мінагрополітики), або вчинення таких дій фізичними особами. Викладене означає, що в Україні громадяни не мають права сіяти й вирощувати мак снотворний та коноплі, культивування ними наркотиковмісних рослин за будь-яких умов визнається незаконним.

На етапі реалізації земельних прав можливе їх обтяження (обмеження). Так, ст.96 ЗК України серед обов'язків землекористувачів визначає обов'язок дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних зі встановленням земельних сервітутів та охоронних зон.

Діючий Земельний кодекс України вперше закріпив інститут добросусідства (ст.103 ЗК України). На шляху використання земельних ділянок за цільовим призначенням не повинні створюватися перепони власниками та користувачами сусідніх земельних ділянок, які також зобов'язані співпрацювати в процесі експлуатації наданих їм земельних ділянок. Поява правових норм інституту добросусідства є не лише ознакою цивілізованості земельних правовідносин в Україні, але й нормативною підставою вирішення земельних спорів, що стосуються добросусідських відносин [191, 192].

Значним, інколи суттєвим фактором, що впливає на можливість реалізації права землекористування являє собою знаходження земельних ділянок в межах охоронних зон, і не тільки в зонах, відомих законодавству про природнозаповідний фонд України [193]. Охоронні зони з особливими умовами використання земельних ділянок створюються навколо особливо цінних екологічних об'єктів, історико-меморіальних та історико-культурних заповідників, об'єктів культурної спадщини, гідрометеорологічних станцій та інших об'єктів з метою забезпечення їх захисту та попередження негативного впливу від людської діяльності; уздовж ліній зв'язку, електропередачі, земель транспорту, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодження, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти (ст.112 ЗК Ук-

раїни). Земельний кодекс України виділяє зони санітарної охорони (ст.113), санітарно-захисні зони (ст.114), зони особливого режиму використання земель (ст.115).

Означальною відзнакою використання земель в межах охоронних зон будь-якого виду є те, що земельні ділянки не вилучаються у власників земельних ділянок чи землекористувачів, але сам факт знаходження певної земельної ділянки в межах охоронних зон означає суттєві, інколи значні обмеження діяльності на таких ділянках. При цьому укладання земельного сервітуту вважається не обов'язковим, оскільки правовий режим охоронних зон визначається відповідними правилами її охорони, який затверджується на урядовому рівні і виступає імперативним нормативним актом, застосування якого унеможлиблює диспозитивну поведінку власників землі чи землекористувачів.

Шкода землекористувачам може бути завдана не лише втручанням у здійснення прав власності чи землекористування або обмеженням прав на земельну ділянку, але й прийняттям актів, що порушують права землекористувачів. Відповідно до ст.155 ЗК України у разі видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, такий акт визнається недійсним. Збитки, завдані власникам земельних ділянок внаслідок видання зазначених актів, підлягають відшкодуванню в повному обсязі органом, який видав акт. Порядок визнання такого акту недійсним передбачено у ст.ст. 21, 393 ЦК України і здійснюється у судовому порядку за позовом власника земельної ділянки. Хоча діюче законодавство дозволяє самому такому органу визнати свій акт недійсним, але в будь-якому випадку збитки, спричинені власникам земельних ділянок внаслідок видання таких актів, мають бути відшкодовані у повному обсязі органом, що видав такий акт.

Застосування нового Земельного кодексу України свідчить про можливість розв'язання певних питань правового забезпечення гарантій земельних прав стосовно окремих землекористувачів чином, що раніше не були притаманні земельному законодавству.

Наприклад, п.6 Перехідних положень Земельного кодексу України від 25.10.2001 року зобов'язував громадян та юридичних

осіб, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим кодексом не можуть мати їх на такому праві, до 1 січня 2005 року переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них. Законом України від 06.10.2004 року «Про внесення змін до Земельного кодексу України» цей термін було продовжено до 1 січня 2008 року.

Між тим, ст.22 Конституції України встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод громадян. У зв'язку з цим не можна не погодитися з твердженням М.Тесленко про те, що: «Правовий характер законів впливає із самої конституції, із закріпленого в ній принципу верховенства права, що потребує відповідності законів праву як мірі загальної й рівної для всіх свободи і справедливості. Конституція є нічим іншим, як вираженням верховної волі народу, яка набула певної форми і вигляду. Оскільки не можна не підкорятися волі народу, правильно вираженій, то основний закон є обов'язковим для всіх, і кожен зобов'язаний підкорятися конституції, доки вона існує, і ніхто не може бути вилучений з її дії» [194, с.22].

Отже, вбачається, що чинна редакція ст.92 (п.2) та п.6 Перехідних положень Земельного кодексу 2002 року суттєво звузили обсяг земельних прав громадян, які були реалізовані ними в період з 13.03.1992 року до 01.01.2002 року, коли вступив в дію чинний Земельний кодекс України.

Щодо цього правопорушення народні депутати України у своєму конституційному поданні до Конституційного Суду України від 20.05.2004 року, керуючись ст.150 Конституції України та ст.ст.13, 15, 39, 40, 71 Закону України «Про Конституційний Суд України», попросили Конституційний Суд України визнати ст.92 та п.6 Перехідних положень Земельного кодексу України неконституційними, оскільки вони не відповідають ст.22 Конституції України.

Таким чином, положення пункту 6 розділу X ЗК України втрапили чинність, як такі, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) в частині зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного

та фінансового забезпечення на підставі Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року [195].

Наведене Рішення Конституційного Суду України наче свідчить про більші переваги правових можливостей постійного землекористування перед правом оренди землі. Але це не уявляється незастереженим.

Хоча право постійного землекористування є безстроковим, на відміну від права оренди, і може бути припинене лише з підстав, передбачених законодавством; права та обов'язки постійних землекористувачів визначені чинним земельним законодавством і не підлягають договірному регулюванню (не можуть бути ні розширені, ні звужені); постійні землекористувачі, як і землевласники, сплачують земельний податок, розмір якого визначається відповідно до чинного законодавства, на відміну від договірного характеру орендної плати.

Проте, Закон України «Про оренду землі» в редакції 2003 року зі змінами та доповненнями на 20108 року визначає, що орендована земельна ділянка або її частина може передаватися орендарем у суборенду без зміни цільового призначення, якщо це передбачено договором оренди або за письмовою згодою орендодавця. Якщо протягом одного місяця орендодавець не надішле письмового повідомлення щодо своєї згоди чи заперечення, орендована земельна ділянка або її частина може бути передана в суборенду (ст.8). Орендар, який відповідно до закону може мати у власності орендовану земельну ділянку, має переважне право на придбання її у власність у разі продажу цієї земельної ділянки, за умови, що він сплачує ціну, за якою вона продається, а у разі продажу на аукціоні – якщо його пропозиція є рівною з пропозицією, яка є найбільшою із запропонованих учасниками аукціону (ст.9). Також орендар має право за письмовою згодою орендодавця зводити в установленому законодавством порядку жилі, виробничі, культурно-побутові та інші будівлі і споруди та закладати багаторічні насадження (ст.25).

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування шляхом укладення договору оренди зе-

мельної ділянки. Набуття права оренди земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах, крім земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб і в яких відсутні акції (частки, паї), що належать державі (ст.124 Земельного кодексу України, ст.16 ЗУ «Про оренду землі»). Порядок проведення аукціону та набуття права оренди земельної ділянки на конкурентних засадах визначається постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 року № 90 «Деякі питання проведення земельних аукціонів» [196].

Отже, можна зробити висновок, що оренда є більш гнучкою правовою конструкцією використання земельних ресурсів порівняно з постійним землекористуванням, яка в майбутньому набуде превалюючого значення в земельних відносинах.

III. Гарантії права землекористування на етапі його припинення.

Принцип законності в галузі земельних відносин обумовлює необхідність їх сталості, наслідком якої є те, що припинення чи змінення права землевикористання можливе лише на підставах і в порядку, прямо передбачених законом. Земельне законодавство містить певні правові гарантії припинення прав на землю, які рівною мірою розповсюджуються як на власників землі, так і на користувачів нею, звичайно, з урахуванням різних правових титулів володіння земельною ділянкою.

Земельне законодавство розподіляє підстави припинення права користування земельною ділянкою на добровільні та примусові. Очевидно, що зазвичай перші не потребують ніяких правових гарантій, тому що являють собою ознаки вільного волевиявлення суб'єкту права природокористування, який за тими чи іншими мотивами вирішив його припинити добровільно. Однак, не поодинокі випадки, коли землекористувач, який має намір відмовитись від частини земельної ділянки, не може здійснити своє право, оскільки рада чи адміністрація, не маючи потенційного майбутнього користувача чи орендаря такою ділянкою, відмовляється від прийняття його добровільної відмови, бо втрачається певна частина надходжень плати за землю. На відміну від добровільних, підстави

примусового припинення права землекористування повинні мати певні правові гарантії законності таких дій.

Перелік підстав припинення права користування земельною ділянкою міститься у ст.141 ЗК України. Такими підставами є: а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою; б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених цим Кодексом (з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб [197]); в) припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій; г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам; г) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; д) систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Земельні ділянки, надані у постійне користування із земель державної та комунальної власності, можуть вилучатися для суспільних та інших потреб за рішенням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вилучення земельних ділянок провадиться за згодою землекористувачів на підставі рішень Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, сільських, селищних, міських рад відповідно до їх повноважень. У разі незгоди землекористувача з вилученням земельної ділянки питання вирішується в судовому порядку (ст.149 ЗК України).

На жаль, діючий Земельний Кодекс України втратив норму, яка містилася у Земельному Кодексі України в редакції від 13 березня 1992 року [198] та регламентувала, що вилучення для державних або громадських потреб земельних ділянок у громадян може провадитися після виділення за їх бажанням Радою народних депутатів рівноцінної земельної ділянки, будівництва на новому місці підприємствами, установами і організаціями, для яких відводиться земельна ділянка, жилих, виробничих та інших будівель замість тих, що вилучаються, і відшкодування в повному обсязі інших збитків згідно з розділом IV цього Кодексу (ст.46). Проте інша земельна ділянка та рівноцінна – різні поняття. М.В. Шульга справедливо відмічає, що абсолютна рівноцінність попередньої і нової ділянки – явище рідке і виняткове. Нова ділянка може бути рівновеликою, тобто однаковою за розміром з попередньою. Але цього замало для визначення поняття рівноцінності ділянок [199,

с.29]. Це стосується також споруд, збудованих на цій земельній ділянці.

Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 року «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» в редакції від 14.01.2004 року № 284 [200], передбачає, що власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні вилученням (викупом) земельних ділянок. Відшкодуванню підлягають понесені витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи і не-одержанні доходи, якщо вони обґрунтовані. Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель (з урахуванням ринкової або відновної вартості). При вилученні (викупі) земельних ділянок збитки відшкодовуються власникам землі і землекористувачам, у тому числі орендарям, підприємствами, установами, організаціями та громадянами, що їх заподіяли, за рахунок власних коштів не пізніше одного місяця після прийняття відповідною радою рішення про вилучення (викуп) земельних ділянок у період до видачі документа, що посвідчує право на земельну ділянку громадянина.

Отже, сам порядок і стабільність порядку вилучення земельних ділянок також є важливою гарантією.

Закон України «Про оренду землі» в редакції від 2003 року зі змінами та доповненнями від 2009 року у ст.31 закріплює підстави припинення договору оренди землі. Договір оренди землі припиняється в разі: закінчення строку, на який його було укладено; викупу земельної ділянки для суспільних потреб та примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності в порядку, встановленому законом; поєднання в одній особі власника земельної ділянки та орендаря; смерті фізичної особи орендаря, засудження його до позбавлення волі та відмови осіб, зазначених у ст.7 цього Закону, від виконання укладеного договору оренди земельної ділянки; ліквідації юридичної особи орендаря та в інших

випадках. Договір оренди землі може бути розірваний за згодою сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний за рішенням суду в порядку, встановленому законом.

Таким чином, можна зробити висновок, що забезпеченню прав на землю громадян могло б слугувати більш повне закріплення в діючому законодавстві відповідних гарантій захисту у разі припинення права на відповідну земельну ділянку.

• **Захист:** Інститут захисту прав довгий час складався в основному з цивільно-правових норм. Чинний Цивільний кодекс України [54] не лише розширює способи захисту цивільних прав, але й поширює їх на забезпечення інтересів, якщо вони не суперечать загальним засадам цивільного законодавства. Оновлення системи вітчизняного законодавства і розширення кола і змісту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб призвело до широкого визнання захисту прав замість охорони їх традиційними засобами. Тому гл. 23 ЗК України повністю присвячена захисту прав на землю, що надає можливість стверджувати про формування земельно-правового інституту прав захисту суб'єктивних земельних прав [170, с.191].

М.В. Шульга відмічає, що засоби захисту, передбачені у Цивільному кодексі України, можуть бути використані і при захисті земельних прав конкретних суб'єктів, але з урахуванням особливостей, обумовлених екологічним фактором, яким характеризується земля як об'єкт природи [81, с.180].

З урахуванням визначеного поняття самозахисту у 1 Розділі дисертаційного дослідження, щодо самозахисту права землекористування, можна навести такі приклади, як : захист земельної ділянки від явищ вітрової чи водної ерозії; захист земельної ділянки від негативного впливу екологічно небезпечних об'єктів, суміжних із земельною ділянкою; захист від неналежного виконання правил добросусідства володарями суміжних земельних ділянок.

Щодо захисту земельних прав нотаріусами, згідно Закону України «Про оренду землі» [121] (ст.14) та Закону України «Про нотаріат» [201] (ст.54) за бажанням однієї зі сторін договір оренди землі може бути посвідчено нотаріально нотаріусами та посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів. Ст.34 Закону України «Про нотаріат»; ст.ст.2,3

Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 20/5 від 3 березня 2004 року (зі змінами від 16.11.2009 року) [202] та ст.1 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 22/5 від 25 серпня 1994 року (зі змінами 28 грудня 2006 року) [203] передбачають перелік нотаріальних дій, які вчиняються у державних нотаріальних конторах та приватними нотаріусами. Серед них: посвідчення угод (договорів, заповітів та ін.); видача свідоцтв про право на спадщину, вживання заходів до охорони спадкового майна (у тому числі земельної ділянки); накладення та зняття заборони відчуження земельної ділянки та ін.

Адміністративний захист права землекористування здійснюється органами державної влади і місцевого самоврядування в межах компетенції кожного такого органу. Досудовий порядок забезпечення гарантій земельних прав інколи не дооцінюється. Але Земельний кодекс України, на відміну від інших актів поресурсового законодавства містить, в порівнянні з іншими актами найбільш повний та послідовний порядок захисту таких прав. Так, ЗК України в редакції 2001 року наводить не тільки перелік органів, що розглядають такі спори, але і їх компетенцію щодо цього, і навіть процедуру розгляду досудового (позасудового) розгляду земельних спорів.

Земельним кодексом України у ст.158 передбачено, що земельні спори вирішуються судами, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Оскільки Конституцією України (ст.8) гарантується право громадян на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції, то це означає, що громадяни України та їх громадські організації мають право звертатись до суду для розгляду земельних спорів, не дивлячись на те, що в окремих випадках земельне законодавство передбачає позасудовий порядок їх розгляду.

Щодо гарантій прав на землю, вони існують у Постановах Пленуму Верховного Суду України: «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довікілья» [204], «Про

практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [205], Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом права власності на землю і землекористування» [206], а також Роз'яснення Президії Вищого Арбітражного Суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища» [129] (це роз'яснення має велике значення зокрема тому, що згідно з п.1.4, суд має визначити конкретні заходи по відновленню земельної ділянки і строки їх здійснення, оскільки ЗК України таких вимог не містить) і «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» [207].

Способи захисту земельних прав закріплено у ст. 152 ЗК України. Проаналізувавши положення ч.3 ст.152 ЗК, можна дійти висновку, що воно за змістом охоплює в основному цивільно-правові способи захисту прав на землю з урахуванням особливостей здійснення захисту суб'єктивних прав на конкретну земельну ділянку. Оскільки земельне право належить до цивілістичних галузей права, то застосування до земельних правовідносин цивільно-правових норм, що містяться у ст.16 ЦК є правомірним і цілком виправданим. Причому слід враховувати, що перелік цих способів, передбачений ст.152 ЗК і ст.16 ЦК не є вичерпним.

У сенсі розуміння захисту права природокористування діюче земельне законодавство, а саме чинний ЗК України (на відміну від попереднього), у ст.152 («способи захисту прав на земельні ділянки») передбачає такий перелік *правових способів захисту земельних прав*:

- а) визнання земельних прав;
- б) визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування;
- в) визнання угоди недійсною (оренди, суборендних відносин);
- г) відшкодування заподіяних збитків;
- д) відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав;
- е) запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав;

є) повернення власникам землі або землекористувачам самовільно зайнятих земельних ділянок та інші, передбачені законом, способи.

а) Визнання земельних прав як способу захисту – (п. а) ч. 3 ст. 152 Земельного кодексу України, п.1 ч.2 ст.16 ЦК України) стосується цілої сукупності земельних прав. Він може бути застосований як при порушенні прав будь-якого суб'єкта, так і при оспорованні земельних прав. Визнання земельного права пов'язане із задоволенням конкретного земельного інтересу особи, яка володіє або претендує на володіння таким правом. Якщо у визнанні земельного права буде відмовлено, то це буде перешкоджати особі здійснювати реалізацію свого земельного інтересу. Між тим, навпаки, визнання земельного права не означає його абсолютизації, тобто не означає, що особа може здійснювати таке право як забажає, без жодних обмежень і меж. Здійснення такого права передбачає дотримання його суб'єктом певної встановленої законом процедури і у певних межах. При здійсненні свого земельного права особа не може порушувати права інших осіб, порушувати певного порядку і умов реалізації свого права. Таке положення закріплене, зокрема, ч. 3 ст. 16, ч. 2-5 ст. 13 Цивільного кодексу України. Тому відмова у задоволенні позову щодо захисту земельного права у разі порушення використання землі, наприклад, не за цільовим призначенням, не означає що особа не має такого права.

б) Визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування – (п.г) ч.3 ст.152 ЗК України, п.10 ч.2 ст.16, ст.21 ЦК України) – загальна правова гарантія права землекористування, яка отримала своє закріплення у Розділі V Земельного кодексу України як один зі способів захисту прав на земельні ділянки. У разі, якщо незаконним актом органів виконавчої влади або місцевого самоврядування порушені права громадян чи юридичних осіб на землю, вони можуть вимагати захисту своїх прав шляхом визнання відповідного акта недійсним (п.г) ч.3 ст.152 ЗК України) у судовому порядку (ч.11 ст.118; ч.4 ст.146; ч.10 ст.149 ЗК України). Земельний кодекс України також передбачає можливість судового оскарження актів органів виконавчої влади або місцевого самоврядування (ч.10 ст.128; ч.3 ст.144 ЗК України).

Особливістю цього способу є те, що відповідачами виступають державні органи та органи самоврядування, наділені владними повноваженнями. Тобто це означає можливість відповідальності держави та її органів, органів місцевого самоврядування за прийняття ними рішень, що порушують право на землю. У таких випадках слід керуватися статтями 1173-1175 ЦК України [54]; ст.14 Кодексу України про адміністративні правопорушення [208]; ст.ст.2, 50 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року [124]. Наслідки визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування щодо володіння, користування чи розпорядження земельними ділянками врегульовуються ст.ст.154 та 155 Земельного кодексу України [47].

в) Визнання угоди недійсною – (п. в) ч. 3 ст. 152 ЗК України, п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України). Одним із способів захисту прав на землю, передбаченим ч.3 ст.152 ЗК України є визнання угоди недійсною. Виділення цієї юридичної гарантії цілком обґрунтовано правовими нормами, в яких вона знайшла своє відображення. Порядок здійснення угод з земельними ділянками регламентується главою 20 ЗК України. Крім цивільно-правових угод, які виступають підставами набуття права власності на землю (ст.ст.81-85 ЗК України) – укладення таких угод здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України (ст.ст. 638-640) з урахуванням Земельного кодексу України (ч.2 ст.131 ЗК України), слід відзначити також угоди, які є підставами здійснення користування земельними ділянками (оренда землі) – ст.ст. 93, 124 ЗК України. Проте не можуть забезпечити правомірний перехід землі від однієї особи до іншої ті угоди, які визнаються недійсними.

Відповідно до п.25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 року «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [205] купівля-продаж, дарування, застава, самовільний обмін земельних ділянок землекористувачами, у тому числі орендарями, відповідно до ст.210 ЗК України повинні визнаватися недійсними із настанням наслідків, визначених Цивільним кодексом України.

Відповідно до ст.ст.203-207, 215-236 ЦК України; ст.ст.207 ГК України недійсними є такі угоди, які не відповідають вимогам закону, тобто щодо яких:

- недодержано встановленої законом письмової форми (ст.132 ЗК України, ст.14 Закону України «Про оренду землі» [121], ст.657 ЦК України);

- немає нотаріального посвідчення, якщо цього вимагає одна із сторін або коли це прямо встановлено законом (ст.128, ч.1 ст.132 ЗК України, ст.14 Закону України «Про оренду землі», ст.657 ЦК України), або відсутня його державна реєстрація (ст.ст.18, 20 ЗУ «Про оренду землі»; ст.657 ЦК України). Цивільний кодекс України не встановлює загальнообов'язковості нотаріального посвідчення (нотаріальної форми) правочинів. Нотаріальне посвідчення правочину, вчиненого у письмовій формі, необхідне лише тоді, коли це прямо встановлено законом або передбачено домовленістю сторін (ст.209 ЦК України). Якщо сторони домовилися про нотаріальне посвідчення договору, щодо якого законом не вимагається нотаріальне посвідчення, такий договір є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення (ч. 4 ст.639 ЦК України);

- не зазначені всі істотні умови про перехід права власності на земельні ділянки, визначені у ст.132 ЗК України, договору оренди землі – у ст. 15 Закону України «Про оренду землі»;

- укладення угоди з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства (наприклад, продаж земельних ділянок державної або комунальної власності іноземним державам, іноземним юридичним особам особливо цінних земель);

- правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним (ст.227 ЦК України; п.7 ст.179 ГК України). Коло видів діяльності, на здійснення яких необхідно отримати ліцензії, визначений Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [189], відповідно до якого Кабінет міністрів України затвердив перелік органів ліцензування у Постанові КМУ «Про затвердження переліку органів ліцензування» (зі змінами від 2010 року) [190].

- не допускається зміна цільового призначення земель і мети їх використання (наприклад, ч.3 ст.153 Земельного кодексу України передбачає, що колишній власник земельної ділянки, яка викуплена для суспільних потреб (перелік яких закріплено у ст.146 ЗК України), має право звернутися до суду з позовом про визнання недійсним чи розірвання договору викупу земельної ділянки та від-

шкодування збитків, пов'язаних з викупом, включаючи втрачену вигоду, якщо після викупу земельної ділянки буде встановлено, що вона використовується не для суспільних потреб);

- укладання угоди неповнолітнім, громадянином, визнаним недієздатним, обмеженим у дієздатності внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, нездатним розуміти значення своїх дій;

- укладення угоди внаслідок помилки, обману, насильства, погрози, зловмисної угоди представника однієї сторони з іншою стороною або збігу тяжких обставин; має місце уявна і удавана угода, а також угода, укладена під умовою.

Таким чином, наявність суттєвих умов договору оренди землі та обов'язкових вимог укладання будь-якого, передбаченого законом договору, предметом якого є земельна ділянка, є належним правовим засобом захисту прав орендаря.

Земельне законодавство містить лише деякі спеціальні приписи про недійсність окремих угод: п. «б» ст.21 (при порушенні порядку визначення цільового призначення земель), ч.3 ст.153 (у разі використання викупленої для суспільних потреб земельної ділянки не для цих потреб), ст.210 ЗК України (при укладенні угод з порушенням встановленого законом порядку відчуження земельних ділянок), ч.2 ст.15 Закону України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. в редакції від 05.11.2003 року (за відсутності у договорі оренди хоча б однієї з істотних умов) [121]. Наведений перелік не є вичерпним. Крім того, у земельному законодавстві відсутні норми щодо наслідків недійсності угод навіть у перелічених випадках, тому застосовуються цивільно-правові норми щодо визнання угод (правочинів) недійсними, а також щодо наслідків такого визнання (ст. ст. 203, 215, 228 ЦК України, ст.208 ГК України).

За загальними вимогами правовим наслідком визнання угод недійсними є обов'язок сторін повернути одна одній все одержане за угодою, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість у грошовій формі, якщо інші наслідки недійсності угод не передбачені законом (ст. ст. 203, 215, 228 ЦК України, ст.208 ГК України).

г) Відшкодування заподіяних збитків як спосіб захисту земельних прав – (п. г) ч. 3 ст. 152 ЗК України, п. 8 ч. 2 ст.16 ЦК

України) за правовою природою належить до цивільно-правових категорій і передбачає стягнення з осіб, які заподіяли такі збитки, як дійсних втрат, яких особа зазнала і витрат, які особа здійснить у майбутньому для відновлення свого порушеного права (реальної шкоди), так і доходів, які особа могла б одержати, якщо б її право не було порушене (упущеної вигоди) (ст.22 ЦК України). Особа, що завдала збитків може відшкодувати їх добровільно. Тому можна виділити примусовий і добровільний порядок відшкодування збитків. Пункт 8 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 1 квітня 1994 року [207] визначає, що збитки є грошовим вираженням шкоди. Тому на відшкодування земельно-правових збитків поширюються загальні правила про відшкодування шкоди, встановлені цивільним законодавством. Це підтверджує аналіз п.5 зазначеного Роз'яснення, п.15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року № 17 [204], відповідно до яких у питаннях відшкодування земельно-правової шкоди слід керуватися правилами земельного законодавства, а в питаннях, не врегульованих земельним або екологічним законодавством – відповідними положеннями Цивільного кодексу України, зокрема главами 19 та 82. Необхідно також враховувати роз'яснення Пленуму з цього питання (постанови від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» [209], постанови від 16 квітня 2004 року № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [205] та ін.). Це положення впливає також з п.1.1 Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища» від 27 червня 2001 року [129].

Ст.95 ЗК України закріплює права землекористувачів земельних ділянок, серед яких право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом. А їх порушені права підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. Слід мати на увазі, що право на відшкодування збитків мають тільки правомірні землекористувачі,

адже згідно ст.212 Земельного кодексу України збитки, заподіяні особам, що самовільно зайняли земельну ділянку, відшкодуванню не підлягають, навпаки – такі особи мають відшкодувати збитки законних землекористувачів. Крім того, згідно п.16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 року № 7, розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільно зайнятої земельної ділянки, визначається з урахуванням витрат на відновлення родючості землі, а також доходів, які землекористувач міг би одержати при використанні земельної ділянки і які він не одержав за час до її повернення. А Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 року № 963 затверджує Методику визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання їх не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу [210].

Особливість відшкодування земельно-правових збитків полягає, по-перше, у тому, що таке відшкодування може бути як заходом цивільно-правової відповідальності особи за вчинені нею земельні правопорушення, так і заходом, застосованим за правомірні дії (у цьому випадку відшкодування збитків виступає самостійною гарантією реалізації земельних прав суб'єктів). Наприклад, вилучення (викуп) земель, будучи дією правомірною, тягне за собою обов'язок відшкодувати збитки власникам землі чи землекористувачам (п.а) ст.156 ЗК України). Відшкодування правомірної шкоди регулюється саме земельним законодавством, в той час як відшкодування протиправної шкоди регулюється також цивільним та екологічним законодавством.

По-друге, земельно-правові збитки можуть відшкодувати не самі заподіювані шкоди, а той суб'єкт, в інтересах якого діяв заподіювач шкоди. Наприклад, незважаючи на те, що вилучення (викуп) земель провадиться за рішенням відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, збитки землевласників та землекористувачів, заподіяні таким вилученням (викупом), відшкодовуються не зазначеними органами, а юридичними або фізичними особами, в інтересах яких було прийняте рішення про вилучення (викуп) земель (ст.157 Земельного кодексу Украї-

ни; п.5 Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 року № 284 [200]; п.12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16.04.2004 року № 7 [205].

Відшкодування заподіяних збитків відбувається з підстав, встановлених ст.156 ЗК України у порядку, визначеному ст.157 ЗК України. Також обов'язковість відшкодування збитків закріплена ст.ст. 97, 161, 146, 147, 152, 155, 212 ЗК України. Особами, на яких може бути покладений обов'язок відшкодування збитків, можуть бути як юридичні і фізичні особи, так і держава та органи місцевого самоврядування. Особливістю відшкодування заподіяних збитків у земельному праві є те, що (на відміну від цивільного права, яке пов'язує відшкодування шкоди зі складом вчиненого цивільного правопорушення) воно може відбуватись у результаті вчинення як земельного правопорушення, так і правомірних дій.

Проблема відшкодування моральної шкоди, що раніше майже не задіювалась земельним законодавством, потребує законодавчого врегулювання в розумінні існуючих прав використання земельних ділянок. Звичайно це потребує окремого правового доказу на домагання такого відшкодування завданих збитків, але виключати такий спосіб відшкодування збитків не можливо.

д) Відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, за рахунок відповідача – (п.б) ч.3 ст.152 ЗК України) тісно пов'язаний з таким способом як примусове виконання обов'язку в натурі (п.5 ч.2 ст.16 ЦК України). За правовою природою примусове виконання обов'язку в натурі є ширшим, ніж відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав і можна говорити про те, що другий (п.б) ч.3 ст.152 ЗК України) є різновидом першого (п.5 ч.2 ст.16 ЦК України), що конкретизує його для застосування саме у земельних правовідносинах. Поряд з відновленням стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, можливе, за необхідності, у повному обсязі примусове виконання обов'язку в натурі, що охоплює більш широке коло ситуацій і правовідносин.

Примусове виконання обов'язку в натурі, що включає відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, є дуже важливим способом захисту земельних прав. Він передбачає, зокрема, приведення земельної ділянки до стану придатності для використання, включаючи знос будівель і споруд неправомірно побудованих на земельній ділянці.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [205] містить деякі положення стосовно цього способу. Так, п.17 цієї Постанови передбачає, що при розгляді позовів про відшкодування шкоди, заподіяної псуванням чи забрудненням землі, судам слід з'ясовувати наявність у відповідача можливості провести роботи по відновленню її попередньої якості. Якщо така можливість є, суд може відповідно до ст. 1192 ЦК з урахуванням думки позивача зобов'язати відповідача відшкодувати шкоду в натурі, встановивши для цього відповідний строк.

е) Запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав – (п.б) ч.3 ст.152 ЗК України, п.3 ч.2 ст.16 ЦК України) пов'язаний з попереднім способом. Цей спосіб може бути реалізований через заборону вчиняти певні дії. При цьому передбачається, що дії, які порушують права або створюють небезпеку порушення прав, мають бути активними. Запобігання передбачає заборону конкретній особі вчиняти дії, що перешкоджають землекористувачу земельної ділянки здійснювати свої права. Цей спосіб також може бути виражений у тимчасовому зупиненні або навіть забороні діяльності конкретних виробництв чи цілих підприємств. У такому разі мова йде про обмеження суб'єктивних прав. Таке обмеження є обґрунтованим і правильним, якщо обумовлене екологічними мотивами.

Частина 2 ст.152 Земельного кодексу України встановлює, що власник земельної ділянки чи землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків. Такі ж положення знайшли своє відображення у ст. 319 і главі 81 Цивільного кодексу України.

с) *Повернення власникам землі або землекористувачам самовільно зайнятих земельних ділянок* – ст.212 Земельного кодексу України закріплює, що самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду. Отже, земельне законодавство передбачає такий спосіб захисту права землекористування як витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння – віндикаційний позов (ст.387 ЦК України). Віндикаційний позов є речово-правовим позовом, який має позадоговірний характер, тобто є таким, що може бути пред'явлений лише у випадку відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язальних правовідносин. Крім того, способом захисту права землекористування є і усунення будь-яких порушень прав на землю, які не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою – негаторний позов (ч. 2 ст. 152 ЗК України; ст.391 ЦК України). Для подання такого позову не вимагається, щоб перешкоди до здійснення права користування та розпорядження земельною ділянкою були результатом винних дій відповідача чи спричиняли позивачу збитки. Достатньо, щоб такі дії хоча б і не позбавляли власника земельної ділянки або землекористувача володіння земельною ділянкою, але об'єктивно порушували його права і були протиправними. Як і віндикаційний, негаторний позов може застосовуватися лише у випадку відсутності між позивачем і відповідачем зобов'язальних відносин.

Аналіз Земельного кодексу України дозволяє дійти висновку про те, що правові гарантії, закріплені у Розділі V цього нормативно-правового акта, знаходять свій прояв в його окремих правових нормах, відображаючи специфічні особливості юридичних гарантій права користування та охорони землі, але також потребують певного вдосконалення. Однак, не дивлячись на це, на сьогодні Земельний кодекс України у порівнянні з іншими актами поресурсового законодавства – єдиний нормативний акт, який найбільш повно та чітко закріплює правові гарантії виникнення, реалізації, припинення та захисту права користування землею та інші права землекористувачів.

2.2. Відмінні особливості гарантій права користування надрами

Згідно ст.1 Кодексу України про надра [48], надра – це частина земної кори, що знаходиться під поверхнею суші та дном водоймищ і сягає глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

В межах території України, включаючи підземний простір і корисні копалини, які містяться в надрах, енергетичні та інші ресурси є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Республіки Крим і місцеві Ради народних депутатів. Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади (ст.4 КУ про Надра).

Виключна державна власність на надра – це умова та передумова права користування надрами в Україні. В теорії та на практиці виключність державної власності визначається як незмінна приналежність тих чи інших предметів державі, недопустимість привласнення цього роду предметів ніякими іншими суб'єктами права та неможливість переходу права власності на них від держави будь-яким підприємствам, установам, організаціям чи громадянам [119, с.30]. Це в повній мірі розповсюджується і на українську правову дійсність.

Відносини, які виникають у зв'язку з вивченням, використанням і охороною надр та використанням відходів гірничодобувного комплексу і пов'язаних із ним переробних виробництв називаються гірничими відносинами.

Право суб'єктів на користування надрами, а також правові гарантії його здійснення проголошені і закріплені перш за все Конституцією України (ст.ст. 13, 41, 55, 56) [27], ст.ст. 9, 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [28], а також спеціальним законодавством: Кодексом України про надра, Гірничим законом України, Законом України «Про нафту і газ», розпорядженнями і указами Президента України, а також

постановами Кабінету Міністрів України з питань вивчення, використання і охорони надр, нормативними актами Мінприроди України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та іншими актами законодавства України [211].

Кодекс України про надра, Гірничий закон України, Закон України «Про нафту і газ» є базовими у регулюванні гірничих відносин. Їх завданням є регулювання цих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного вивчення і використання надр для задоволення в мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Право користування надрами є різновидом права природокористування і має свої особливості. Його розглядають як об'єктивне та суб'єктивне право.

Як об'єктивне право – це один із центральних інститутів гірничого права, який включає сукупність правових норм, що регулюють правовий режим використання надр, підстави і порядок виникнення та припинення права користування надрами, основні права та обов'язки надрокористувачів.

Суб'єктивне право користування надрами становить належні конкретній особі правомочності щодо експлуатації надр [24, с.216].

Деякі автори вважають, що змістом права користування надрами виступає тільки правомочність користування. Інші користування надрами розглядають як складне суб'єктивне право, зміст якого складає сукупність правомочностей володіння та користування надрами у межах, встановлених законодавством [212, с.36; 213, с.59-67]. Надрокористувач виконує дві правомочності – володіння та користування. Правомочність володіння являє собою право конкретного суб'єкта фактично володіти відведеною йому ділянкою надр на законних засадах. Правомочність користування – це право відповідного суб'єкта здобувати користь від наданої ділянки надр у порядку, встановленому державою. Здійснення права користування надрами без фактичного володіння ними неможливо [214, с.99].

В надрокористуванні України створилася певна колізія суспільних і приватних інтересів. З однієї сторони Конституція України, Кодекс України про надра, Закон України «Про нафту і газ», Гірничий закон України визначили надра як виключну власність народу України. З іншої ж, корисні копалини держави особливо стратегічного призначення – газ, нафта, вугілля отримуються споживачами України за цінами, на формування яких вони не здатні впливати. Корисні копалини, здобуті в Україні, знеособлюються сировиною, імпортованою з за кордону, і ціна їх практично не різниться.

Але все ж таки право надрокористування, надане державою належним чином певним суб'єктам, базується на принципах, серед яких, наприклад, забезпечення державою гарантій власникам спеціальних дозволів на користування нафтогазоносними надрами та захист їх інтересів відповідно до законодавства протягом усього строку дії спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами, забезпечення максимально ефективного і раціонального використання надр.

З урахуванням певних особливостей юридичних гарантій на етапі виникнення, реалізації, припинення та захисту, право надрокористування можна поділити на види в залежності від строку та певної цілі, для якої надра надаються у користування.

Згідно ст.14 Кодексу України про надра, можливо надання надр у користування для: а) геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення; б) видобування корисних копалин; в) будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод; г) створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.); г) користування надрами континентального шельфу України; д) задоволення інших потреб.

Найбільш соціально значним, поширеним та врегульованим є такий вид користування надрами як: видобування корисних копалин.

Право на видобування корисних копалин може виникати з закону або за спеціальним дозволом. Право, що виникає з закону не потребує оформлення. Воно адресоване цілій групі організацій чи громадян, яка вказана у правовому акті.

Ст.6 КУ про надра поділяє корисні копалини за своїм значенням на корисні копалини загальнодержавного та місцевого значення. За поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України, який затверджує переліки відповідних корисних копалин [215].

Гірниче законодавство не містить поділу на загальне і спеціальне видобування корисних копалин. Інколи до права загального використання надр відносять право землевласників і землекористувачів на видобування для своїх господарських і побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, і прісні підземні води до 20 метрів та використовувати надра для господарських і побутових потреб в межах належних (наданих) їм земельних ділянок. Тобто згідно закону усі землекористувачі можуть розробляти на наданих їм земельних ділянках загальнонорозповсюджені копалини у певних межах (Ст.23 КУ про надра; ст.ст. 90, 95 ЗК України).

Деякі автори вважають, що, хоча таке добування не потребує отримання спеціальних дозволів та гірничого відводу, воно не може бути визнане таким, що здійснюється в порядку загального природокористування, оскільки реалізація цього права обмежена за суб'єктним складом (тільки землевласники чи землекористувачі) і за територіальною ознакою (в межах наданих їм земельних ділянок) [216, с.102]. З такою точкою зору навряд чи можна погодитись, оскільки земля, як відмічалось ще в Земельному кодексі 1970 року [40, с.50], але чомусь не відобразилось у діючому Земельному кодексі України (проте, функція землі з того часу не змінилася), може використовуватися тільки в двох якостях: 1) як засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві; 2) як просторовий базис для розміщення життєдіяльності людини. Отже, використання надр не підпадає під жодну з цих ознак і

повинно визнаватися окремим видом природокористування, тобто користування надрами. Однак, вважається і знаходить своє підтвердження те, що сучасний Кодекс України про надра повинен містити нове розуміння існуючих правовідносин [217, с.9]. Проте, в умовах багатосуб'єктності права власності на землю та розвиненості користування нею не власниками, в Україні налічується декілька мільйонів власників землі та землекористувачів [218, с.36], які, на погляд вказаних вчених, не здійснюють загального користування надрами у відповідності до ст.23 КУ про надра у прийнятому розумінні цього терміну, властивому природоресурсовому законодавству.

В інших випадках право надрокористування має персоніфікований характер. Воно надається уповноваженими на то державними органами кожний раз індивідуально та повинно бути належним чином оформлено.

Треба відмітити, що законодавство про надра не містить загальновідомих положень сервітутного права, що вбачається в теперішній час доцільним, але може бути розвиненим в деяких напрямках використання надр.

І. Правові гарантії на етапі вишикування права надрокористування.

Користувачами надр згідно ст.13 КУ про Надра можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни, тобто юридичні та фізичні особи. Проте, ***спеціальні дозволи на користування надрами у межах конкретних ділянок надаються тільки спеціалізованим підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам, які мають відповідну кваліфікацію, матеріально-технічні та економічні можливості для користування надрами*** (ст.16 КУ про Надра). Відповідно до чинного законодавства [54, 219] під спеціалізованими слід розуміти такі підприємства, установи та організації, у статуті яких використання надр визначено як основний вид підприємницької діяльності. Громадянам України, що бажають отримати у користування надра для здійснення підприємницької діяльності, потрібно зареєструватися як суб'єкту підприємницької діяльності [220]. Проте законодавство не містить чітких та визначених вимог щодо кваліфікації фізичних осіб.

Надра надаються у користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр. У разі виконання окремих видів робіт, пов'язаних з користуванням надрами, особами, не зазначеними у спеціальному дозволі, відповідальність за виконання умов, передбачених спеціальними дозволами, несе суб'єкт, що отримав спеціальний дозвіл. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу. Користування надрами здійснюється без надання гірничого відводу чи спеціального дозволу у випадках, передбачених КУ про надра. Право користування надрами має чітко виражений цільовий характер, оскільки при наданні ділянок надр у користування обов'язково вказується конкретна мета, з якою вони повинні використовуватися та для якої вони надаються.

Надання спеціальних дозволів на користування надрами здійснюється після попереднього погодження з відповідною радою питання про надання земельної ділянки для потреб, передбачених гірничим законодавством, крім випадків, коли у наданні земельної ділянки немає потреби. Наявність такого дозволу надає право суб'єкту звернутися до уповноваженого органу з клопотанням (заявою) про надання відповідної земельної ділянки, необхідної для здійснення користування надрами. Уповноважений орган розглядає клопотання та надає обґрунтовану відповідь. У разі відмови у наданні земельної ділянки суб'єкт має право звернутися до суду.

Для більшості видів спеціального використання надр слід попередньо отримати в користування земельну ділянку, належним чином оформивши таке надання (державний акт, договір тощо). Надання земельної ділянки для користування надрами – це необхідний елемент юридичного складу надання надр у користування, який є підставою виникнення правовідносин, пов'язаних з використанням надр. Однак треба пам'ятати, що земля і надра – це різні природні об'єкти, щодо яких встановлено самостійний правовий режим. Треба відмітити, що тимчасово зайнята для здійснення користування надрами земельна ділянка не вилучається у землекористувача (не викупується у власника). Проект відведення земельної ділянки в цьому випадку не складається. Привласнення

ділянки землі також не означає автоматичного привласнення мінеральних ресурсів надр і не суперечить ст.13 Конституції України, згідно з якою всі природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу.

При промисловому добуванні корисних копалин основним засобом надання надр у користування є *видача гірничого відводу*. З ним і пов'язано виникнення права користування.

Право на добування корисних копалин засвідчується актом про надання гірничого відводу (ст. 19 КУ про надра). Гірничим відводом є частина надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Користування надрами за межами гірничого відводу забороняється (ст. 17 КУ про надра). Таким чином, надрокористувач, який одержав гірничий відвід, має виключне право здійснювати в його межах користування надрами відповідно до наданого спеціального дозволу.

Порядок видачі гірничих відводів розподіляється в залежності від того, родовище яких копалин передається у користування: загальнодержавного чи місцевого значення. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництва і експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, надаються Державним комітетом України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду (Держгірпромнагляд) [112] крім випадків, передбачених Кодексом України про надра. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення надаються Верховною Радою Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими Радами народних депутатів і підлягають реєстрації в органах державного гірничого нагляду. Порядок надання гірничих відводів встановлюється Положенням про порядок надання гірничих відводів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 59 [221].

Ст.16 КУ про надра визначає, що спеціальні дозволи на користування надрами надаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр за погодженням з Міністерством

охорони навколишнього природного середовища України, як правило, на конкурсних засадах в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України [222].

Ст.9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [189] визначає види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню. Серед них: п.1) пошук (розвідка) корисних копалин та п.5) видобування корисних копалин із родовищ, що мають загальнодержавне значення та включені до Державного фонду родовищ корисних копалин. Проте, згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 року № 1570 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань користування надрами» [223] слово «ліцензія» виключається чи замінюється словами «спеціальний дозвіл». Відповідні зміни внесені також до ст.16 Кодексу України про надра [224]. Порядок проведення конкурсів на отримання спеціальних дозволів на користування надрами встановлюється Кабінетом Міністрів України (наприклад, Положення про порядок організації та проведення міжнародних конкурсів (тендерів) на укладання контрактів на користування надрами, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1998 року № 841 [225]; [226]; постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1374 «Про затвердження Методики визначення початкової ціни продажу на аукціоні спеціального дозволу на право користування надрами» [227]).

Таким чином, формами *торгів за наданням ділянок надр у користування* є конкурс чи аукціон. Прозорість рішень, що приймаються, про надання у користування ділянок надр повинна забезпечуватися детальним механізмом торгів та чітким об'ємом повноважень конкурсної комісії. Основними умовами торгів є розміри платежів за користування надрами. Усі інші умови повинні відповідати заздалегідь визначеним вимогам щодо раціонального та безпечного користування надрами та охорони навколишнього середовища.

Щодо договору як гарантії виникнення права надрокористування, слід зазначити, що в цьому випадку відбувається зміщення двох режимів надрокористування – цивільно-правового та адміністративно-правового.

II. Правові гарантії на етапі реалізації права надрокористування.

Надра надаються у *постійне або тимчасове користування*. Постійним визнається користування надрами без заздалегідь встановленого строку. Тимчасове користування надрами може бути короткостроковим (до 5 років) і довгостроковим (до 20 років). У разі необхідності строки тимчасового користування надрами може бути продовжено. Перебіг строку користування надрами починається з дня одержання спеціального дозволу на користування надрами, якщо в ньому не передбачено інше (ст.15 КУ про надра).

Користування надрами є *платним*, крім випадків, передбачених ст.29 КУ про надра. Плата справляється за користування надрами в межах території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони у вигляді: 1) платежів за користування надрами; 2) відрахувань за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету; 3) збору за видачу спеціальних дозволів; 4) акцизного збору. Платежі за користування надрами можуть справлятися у вигляді разових внесків та (або) регулярних платежів, які визначаються на основі відповідних еколого-економічних розрахунків (ст.30 КУ про надра). Нормативи плати за користування надрами та порядок їх справляння встановлюються Кабінетом Міністрів України [228, 229]; [230, 231].

Щодо окремих видів користування надрами чи окремих користувачів надр можуть встановлюватись певні обмеження, передбачені законодавством України (ст.16 КУ про надра).

Виходячи з інтересів державної безпеки, нагальної необхідності забезпечення економічної незалежності, власної сировинної бази держави, збереження та відтворення природного середовища, вжиття термінових заходів щодо підвищення ефективності користування надрами Верховна Рада України визначає основні напрями вдосконалення державної політики у сфері надрокористування, надає рекомендації Кабінету Міністрів України щодо розробки проектів законів; посилення відповідальності надрокористувачів; забезпечення організації робіт з видобутку корисних копалин, що базуються на впровадженні прогресивних технологій, техніки та реалізації економічно обґрунтованих природоохоронних

заходів; розробки методики визначення розмірів збитків, заподіяних внаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства при здійсненні діяльності, пов'язаної з користуванням надрами та подання пропозицій щодо внесення змін до відповідних законів для забезпечення правової основи відшкодування збитків тощо [232].

III. Правові гарантії на етапі припинення права надрокористування.

Діяльність підприємств, установ, організацій і об'єктів, що здійснюється з порушенням основних вимог в галузі охорони надр, передбачених ст.56 КУ про надра та законодавства про охорону навколишнього природного середовища, може бути обмежена, тимчасово заборонена (зупинена) або припинена органами Міністерства охорони навколишнього природного середовища, державного гірничого нагляду, державного геологічного контролю або іншими спеціально уповноваженими на те державними органами в порядку, встановленому законодавством України (ст.57 КУ про надра).

Ст.26 КУ про надра передбачає підстави припинення права користування надрами: 1) якщо відпала потреба у користуванні надрами; 2) закінчення встановленого строку користування надрами; 3) припинення діяльності користувачів надр, яким їх було надано у користування; 4) користування надрами із застосуванням методів і способів, що негативно впливають на стан надр, призводять до забруднення навколишнього природного середовища або шкідливих наслідків для здоров'я населення; 5) використання надр не для тієї мети, для якої їх було надано, порушення інших вимог, передбачених спеціальним дозволом на користування ділянкою надр; 6) якщо користувач без поважних причин протягом двох років, а для нафтогазоперспективних площ та родовищ нафти та газу – 180 календарних днів не приступив до користування надрами; 7) вилучення у встановленому законодавством порядку наданої у користування ділянки надр.

Право користування надрами припиняється органом, який надав надра у користування, а у випадках, передбачених пунктами 4, 5, 6 ст.26 КУ про надра, у разі незгоди користувачів, – у судовому порядку. При цьому питання про припинення права користування

земельною ділянкою вирішується у встановленому земельним законодавством порядку.

Постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року № 2752-ХІІ «Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища» [154] закріплює перелік порушень, у разі яких діяльність підприємств обмежується або тимчасово забороняється (зупиняється). Підставою для припинення діяльності підприємств є систематичне перевищення ними лімітів використання природних ресурсів, порушення екологічних нормативів та екологічних стандартів, що не можуть бути усунуті з технічних, економічних чи інших причин. Згідно Закону України «Про нафту і газ» (ст.26) [233], дія спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами може бути тимчасово зупинена спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр, безпосередньо або за поданням органів державного гірничотехнічного, екологічного і санітарного контролю та органів місцевого самоврядування. Зупинення дії спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами не перериває строк дії цього дозволу. Дія спеціального дозволу поновлюється після усунення користувачем нафтогазоносних надр причин, що обумовили зупинення його дії, і сплати усіх фінансових санкцій, накладених у зв'язку з причинами, що обумовили зупинення його дії. Анулювання спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр. Відшкодування збитків сторін здійснюється відповідно до угоди про умови користування нафтогазоносними надрами. У разі виникнення спору щодо відшкодування збитків сторін, пов'язаних із анулюванням спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами, він вирішується у судовому порядку (ст.27).

Правові гарантії захисту права надрокористування: забезпечити облік специфіки різних видів користування надрами змогли б **типові договори**. Окремі положення такого договору, що мають

принципове значення для захисту публічних інтересів та збереження сприятливого навколишнього середовища, повинні мати обов'язковий характер, виступати нормами права, усі інші положення носять рекомендаційний характер, тому сторони вправі на свій розсуд використовувати їх у якості моделі регулювання своїх відносин.

Визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування: спеціальні дозволи на користування нафтогазоносними надрами, видані з порушенням встановленого порядку їх отримання, визнаються недійсними в судовому порядку (ст.25 Закону України «Про нафту і газ»).

Відшкодування заподіяних збитків: права користувачів надр охороняються законом і можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених законодавством України. Збитки, завдані порушенням прав користувачів надр, підлягають відшкодуванню в повному обсязі відповідно до законодавчих актів України (ст. 25 КУ про надра). Однак, в розвиток ст.25 КУ про надра не було прийнято підзаконних нормативних актів на відміну від іншого природоресурсового законодавства.

Щодо відшкодування збитків, завданих внаслідок порушень законодавства про надра, ст.67 Кодексу України про надра передбачає, що підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушень законодавства про надра, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України. Проте, на сьогоднішній день, на жаль, не затверджено Методику підрахунку збитків за порушення законодавства в сфері надрокористування. Це не дає можливості підраховувати збитки, які нанесені державі, в тому числі за самовільне користування надрами, а також при виявленні ознак злочину в діях службової особи у сфері надрокористування. Її затвердження безумовно дозволить ефективніше здійснювати контроль та надасть можливість додаткових надходжень до бюджетів різного рівня і підвищить відповідальність користувачів надрами за їх раціональне використання. Саме на це і не тільки направлено Указ Президента України від 28.02.2008 року № 173/ 2008 «Про деякі заходи щодо вдосконалення регулювання гірничих відносин» [234].

Спори, що виникають у разі відмови у наданні спеціального дозволу, наприклад, на користування нафтогазоносними надрами, вирішуються у судовому порядку (ст.24 Закону України «Про нафту і газ») [233].

У процесі виникнення, здійснення, зміни та припинення права користування надрами іноді виникають спори з питань користування надрами, які розглядаються органами державного геологічного контролю, державного гірничого нагляду, охорони навколишнього природного середовища, місцевими Радами народних депутатів, судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством України. Місцеві Ради народних депутатів вирішують спори з питань користування надрами, пов'язані з розробкою родовищ корисних копалин місцевого значення, торфу, прісних підземних вод (ст.64 КУ про Надра). Отже, усі спори, які стосуються питань користування надрами розглядаються в адміністративному порядку тими державними органами управління, яким надано таке право.

Таким чином, держава повинна забезпечити отримувачам спеціальних дозволів на користування надрами захист їх інтересів відповідно до законодавства протягом усього строку дії спеціального дозволу на користування надрами, але при належному використанні умов його здійснення.

2.3. Характерні риси гарантій права водокористування

Водні об'єкти визначаються Водним кодексом України [42] як природні або створені штучно елементи довкілля, в яких зосереджуються води (моря, річки, озера, водосховища, ставки, канали, водоносні горизонти), які в свою чергу поділяються на водні об'єкти загальнодержавного та місцевого значення (ст.5).

Стосовно різноманітних конкретних суспільних відносин, що виникають у процесі та з приводу використання природних запасів води, поняття водокористування виступає у якості узагальненого поняття.

Водний кодекс України (ст.1) визначає водокористування як використання вод (водних об'єктів) для задоволення потреб населен-

ня, промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей господарства, включаючи право на забір води, скидання стічних вод та інші види використання вод (водних об'єктів). Проте, не всі випадки користування водою юридично визнаються водокористуванням. Це залежить від економічних та господарських умов, в яких здійснюється користування водою [235, с.15]. Так, ст.48 ВК України визначає види діяльності, які не належать до спеціального водокористування. Цей перелік не є вичерпним, а головною ознакою такої діяльності є те, що вони виконуються без забору води та скидання зворотних вод (наприклад, подача (перекачування) води водокористувачам у маловодні регіони; усунення шкідливої дії вод (підтоплення, засолення, заболочення; видобування корисних копалин і водних рослин; прокладання трубопроводів і кабелів та ін.).

Будь-який із способів класифікації видів водокористування не може всебічно характеризувати кожний окремий випадок користування водами. Тому при практичному застосуванні вказаних систем класифікації вимагається їх комбінувати, зіставляти між собою, уточнювати ознаки тих чи інших видів водокористування [235, с.36-37].

Водокористування може поділятися на такі види, як загальне та спеціальне (ст.46 ВК України). Загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів (ст.47).

Проте право загального водокористування може бути обмежено у порядку, визначеному ст.47 Водного кодексу України, а саме: з метою охорони життя та здоров'я громадян, охорони навколишнього природного середовища та з інших, передбачених законодавством підстав районі і міські Ради за поданням державних органів охорони навколишнього природного середовища, водного господарства, санітарного нагляду та інших спеціально уповноважених державних органів встановлюють місця, де забороняється купання, плавання на човнах, забір води для питних або побуто-

вих потреб, водопій тварин, а також за певних підстав визначають інші умови, що обмежують загальне водокористування на водних об'єктах, розташованих на їх території. При цьому місцеві Ради зобов'язані повідомляти населення про встановлені ними правила, що обмежують загальне водокористування. На водних об'єктах, наданих в оренду, загальне водокористування допускається на умовах, встановлених водокористувачем, за погодженням з органом, який надав водний об'єкт в оренду. Водокористувач, який узяв водний об'єкт у користування на умовах оренди, зобов'язаний доводити до відома населення умови водокористування, а також про заборону загального водокористування на водному об'єкті, наданому в оренду. Якщо водокористувачем або відповідною Радою не встановлено таких умов, загальне водокористування визнається дозволеним без обмежень.

Водний кодекс України на сучасному етапі розвитку не містить ознак приватної власності на водні об'єкти, але Земельний кодекс України у ст.59 закріплює, що громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів). Відповідно власники водних об'єктів обмежують право загального водокористування. Треба зазначити, що не тільки власники, а навіть орендарі водних об'єктів поводяться зухвало, забороняючи право загального водокористування [236].

На належне здійснення права загального водокористування направлена чинність і деяких нормативних актів водного законодавства. Вони, на перший погляд, спрямовані на захист публічних екологічних інтересів, але опосередковано сприяють і здійсненню наведеного суб'єктивного права громадян на загальне водокористування. Так, Водний кодекс України закріплює перелік земель водного фонду, до яких належать землі, зайняті: 1) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; 2) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; 3) береговими смугами водних шляхів (ст.4) та види користування землями водного фонду – постійне

та тимчасове користування (ст.85). За умовами надання водних об'єктів у користування розрізняють спільне та відокремлене водокористування.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 травня 1996 року № 502 «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду» [237] визначає механізм правового регулювання використання земель водного фонду, виконання комплексу водоохоронних заходів і проведення експлуатаційних робіт для створення сприятливих умов утримання цих земель. При цьому Порядок надання земель водного фонду в користування та припинення права користування ними встановлюється земельним законодавством.

Ст.42 ВК України закріплює, що водокористувачі можуть бути первинними і вторинними. Первинні водокористувачі – це ті, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. Вторинні водокористувачі – це ті, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води і їх системи на умовах, що встановлюються між ними.

На жаль, Водний кодекс України, прийнятий ще у 1995 році на сьогодні не відповідає деяким реаліям сучасності. Це, перш за все, стосується питань власності на водні об'єкти, а також інших правових положень, відомих природоресурсовому законодавству, але відсутніх у діючому Водному кодексі України, зокрема водних сервітутів. Отже, Водний кодекс України потребує відповідного доповнення, оскільки наявні водні сервітути, що впливає з аналізу існуючих правових норм (ст.99 ЗК України). Ними можна визнати: 1) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; 2) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку; 3) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; 4) право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми.

Треба відмітити, що останнім часом, з розвитком ринкових відносин, появи багатосуб'єктності права власності на водні об'єкти, право загального водокористування, на жаль, звужується. У зв'язку

з цим доцільним вважається можливість введення державними органами та органами місцевого самоврядування права публічного сервітуту, який би дозволив найкращим чином збалансувати інтереси власників (користувачів) водних об'єктів та територіальних громад.

Спеціальне водокористування, закріплює ст.48 Водного кодексу України, – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд (наприклад, греблі, насосні станції, причали, шпари, шлюзи та т.п.) або технічних пристроїв (пристроїв для водокористування нестационарного типу, наприклад, пересувні насосні прилади, які використовуються для зрошення ланів, що впливають на стан вод), використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Спеціальне водокористування може бути короткостроковим (до трьох років) та довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років). У разі необхідності строк спеціального водокористування може бути продовжено на період, що не перевищує відповідно короткострокового або довгострокового водокористування (ст.50 ВК України). Право водокористування на умовах оренди оформляється договором, погодженим з державними органами охорони навколишнього природного середовища та водного господарства (ст.51).

Права водокористувачів, які здійснюють спеціальне водокористування можуть бути обмежені органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування або в оренду. Права вторинних водокористувачів можуть бути обмежені первинними водокористувачами за погодженням з органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування (ст.45 ВК України).

Свого часу Водний кодекс Української РСР від 9 червня 1972 року у ст.32 закріплював, що водні об'єкти надаються у користування переважно для задоволення питних та побутових потреб населення [40, с.235]. Діючий Водний кодекс України [42] серед видів спеціального водокористування також передбачає водокористування для задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення (глава 11), а Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 року № 2918-III [238] виз-

начає правові, економічні та організаційні засади функціонування системи питного водопостачання, спрямовані на гарантоване забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я людини питною водою, ст.6 закріплює принцип пріоритетності питного водопостачання перед іншими видами спеціального водокористування, якому і буде присвячено подальше дослідження.

І. Правові гарантії на етапі виникнення права водокористування.

Ст. 49 Водного кодексу України закріплює право на здійснення спеціального водокористування та вказує, що спеціальне водокористування здійснюється на підставі *дозволу*. У разі використання підземних вод видача дозволу на спеціальне водокористування здійснюється за клопотанням водокористувача, погодженим з державними органами геології. Проте, якщо використовуються підземні води, юридичні та фізичні особи повинні одержати згідно з законодавством про охорону та використання надр спеціальний дозвіл на користування надрами. Відповідно, користування надрами здійснюється без надання спеціального дозволу у випадках, що передбачені Кодексом України про Надра. Цей момент не знайшов свого відображення у ст.49 Водного кодексу України, тому вбачається доцільним доповнити цю норму відповідним змістом.

Порядок погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування, закріплений у Постанові Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 321[239], у п.2 передбачає відповідні органи загальнодержавного та місцевого значення, які здійснюють видачу дозволів у разі використання води водних об'єктів. Проте, не визначає водні об'єкти (підземні води), як джерело загальнодержавного або місцевого значення. Для виконання п.3 Порядку необхідно затвердити перелік підприємств, які погоджують клопотання водокористувачів про видачу дозволів на спеціальне водокористування у разі використання підземних вод. Також для належного виконання п.4 Порядку доцільно розробити та затвердити зразки бланків дозволу на спеціальне водокористування та клопотання щодо його отримання, перелік відомостей, що подаються водокористувачами для отримання дозволу.

Хоча Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність із законодавчими

актами України у сфері ліцензування» від 19 січня 2006 року [224] вніс відповідні зміни до деяких статей ВК України, а саме виключив слово «ліцензія» у п.1 ст.17 ВК України (на користування надрами для розробки родовищ підземних вод надаються спеціальні дозволи) та ч.ч. 1, 3 ст.106 ВК України (на проведення спеціальних робіт по спорудженню експлуатаційних свердловин на воду надаються відповідні дозволи), проте Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» (ст.18), Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [189] у п.21 закріплює, що для здійснення централізованого водопостачання та водовідведення необхідно отримати ліцензію (тобто Закон таку діяльність визначає господарською) поряд зі спеціальним дозволом (ст.59 ВК України). Для здійснення інших видів спеціального водокористування ліцензія не потрібна.

Стаття 16 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» передбачає, що підприємство питного водопостачання провадить свою діяльність на підставі таких документів: 1) дозволу на спеціальне водокористування або дозволу на користування надрами (у разі використання підземних вод); 2) ліцензії на господарську діяльність з централізованого водопостачання та водовідведення; 3) державного акта на право постійного користування або на право власності на землю; 4) технічного проекту на розміщення водопровідних мереж, споруд та устаткування, погодженого і затвердженого в установленому порядку; 5) сертифіката відповідності та висновку державної санітарно-епідеміологічної експертизи на фасовану питну воду.

II. Правові гарантії на етапі реалізації права водокористування.

Ст.43 Водного кодексу України закріплює основні права водокористувачів, серед яких: 1) право здійснювати загальне та спеціальне водокористування; 2) право використовувати водні об'єкти на умовах оренди.

Підприємства питного водопостачання, наприклад, згідно ст.23 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» мають відповідні права, серед яких: розробляти та подавати на затвердження уповноваженим органам тарифи на послуги централізованого водопостачання і водовідведення з їх обґрунтуванням; у разі

внесення споживачем не в повному обов'язі плати за використану питну воду обмежити його питне водопостачання до рівня екологічної броні питного водопостачання; видавати дозволи і технічні умови на підключення споживачів до систем централізованого питного водопостачання; допускати тимчасове відхилення якості питної води від вимог державного стандарту на питну воду лише за умови наявності дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері стандартизації, виданого на підставі висновку центрального органу виконавчої влади з питань державного санітарно-епідеміологічного нагляду тощо.

Отже, однією з умов реалізації своїх прав підприємствами питного водопостачання є екологічна безпека їх діяльності. До якості питної води встановлюються певні санітарні правила і норми, що закріплює низка нормативних актів – Водний кодекс України (ст.58,59), Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» (Розділ V), Наказ МОЗ України «Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарськопитного водопостачання» [240].

III. Правові гарантії на етапі припинення права водокористування.

Ст.ст. 55, 56 ВК України закріплює підстави та порядок припинення права юридичних та фізичних осіб на спеціальне водокористування, яке здійснюється: 1) за клопотанням водокористувача – якщо відпала потреба у спеціальному водокористуванні; 2) за рішенням органу, що видав дозвіл на спеціальне водокористування – у разі закінчення строку спеціального водокористування; ліквідації підприємств, установ чи організацій; передачі водогосподарських споруд іншим водокористувачам; 3) за рішенням Кабінету Міністрів України або відповідних Рад – у випадках визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність та виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення; 4) на вимогу органу, який видав дозвіл на спеціальне водокористування – у разі порушення умов спеціального водокористування та охорони вод та систематичного невнесення збору в строки, визначені законодавством.

Щодо припинення права спеціального водокористування, яке здійснюється органом, що видав дозвіл на спеціальне водокористування згідно п.9 Порядку [239], розробки потребує порядок припинення права спеціального водокористування.

Правові способи захисту права водокористування: з метою захисту права водокористування законодавство передбачає систему засобів, спрямованих на припинення правопорушень в цій галузі та відновлення порушених прав водокористувачів. Ст.43 Водного кодексу України передбачає, що права водокористувачів охороняються законом. Порушені права водокористувачів підлягають поновленню в порядку, встановленому законом.

Згідно Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» (ст.7) держава гарантує захист прав споживачів у сфері питної води та питного водопостачання шляхом забезпечення кожної людини питною водою нормативної якості, здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері питної води та питного водопостачання, забезпечення відшкодування в установленому порядку шкоди, заподіяної споживачам питної води підприємствами питного водопостачання внаслідок порушення законодавства у сфері питної води та питного водопостачання, також шляхом тимчасового припинення чи заборони в установленому порядку функціонування систем питного водопостачання, які не забезпечують нормативної якості питної води, а також діяльності, що негативно впливає на якість питної води, порушує режим функціонування систем питного водопостачання та водовідведення.

Визнання угоди недійсною: треба відмітити, що необхідна законодавча основа для того, щоб разом із визнанням угоди з водами недійсною визначити питання щодо водного об'єкту – залишити його у користуванні тієї чи іншої сторони протиправної угоди, або вилучити та надати у користування новому суб'єкту, або взагалі вилучити з користування. Для рішення цих питань необхідна відповідна законодавча регламентація.

Відшкодування заподіяних збитків як спосіб захисту права водокористування: у водному праві України майнові права водокористувачів, якщо вони тісно пов'язані з правом землекористування, в деякій мірі захищаються за допомогою системи матеріальних компенсацій за земельним правом. Це має місце у випадках, коли

право водокористування припиняється в результаті вилучення земельних ділянок, на яких розміщені водогосподарські споруди та пристрої – загати, канали, водозабірні споруди, криниці, свердловини і т.д. [200].

Треба відмітити, що майнові права водокористувачів можуть бути порушені не тільки при недотриманні вимог водного законодавства, а й в результаті правомірної діяльності державних органів та інших уповноважених суб'єктів, яка направлена на припинення права водокористування чи зміну умов його здійснення за згодою водокористувачів чи при її відсутності. За діючим водним законодавством водокористувачам відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов спеціального водокористування, за винятком випадків, коли таке припинення (або зміна умов) було здійснено з вини самого водокористувача чи за його клопотанням. Порядок відшкодування таких збитків водокористувачам встановлюється Постановою Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 року № 966 «Про затвердження Порядку відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування» [241]. Згідно Порядку, збитки відшкодовуються юридичними та фізичними особами, дії яких призвели до припинення права або погіршення умов спеціального водокористування (ст.1).

Проте, на сучасному етапі немає достатньої правової регламентації порядку відшкодування майнових втрат, пов'язаних з правомірним припиненням права водокористування чи умов його здійснення. Отже, доцільно встановити систему юридичних засобів, які б гарантували практичне забезпечення відшкодування правомірно завданих збитків, що виникли в результаті зміни умов водокористування за рішенням компетентних державних органів та інших уповноважених суб'єктів. Збитки повинні відшкодовуватися не тільки підприємствам, організаціям, установам та громадянам, у яких припинені права на користування водами, але й іншим суб'єктам, для яких настали негативні майнові наслідки у випадку водогосподарської діяльності, що на законних підставах здійснюється в інтересах групи чи одного з водокористувачів, та призвела до змін умов користування водами іншими водокористувачами на конкретному водному об'єкті, які в свою чергу можуть

спричинити для останніх як майнові вигоди, так і негативні майнові наслідки.

Збитки, заподіяні державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, розраховуються згідно Методики, затвердженої Наказом Мінприроди України від 20 липня 2009 року № 389 [242]. Збитки, заподіяні державі внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації розраховуються згідно Методики, затвердженої Наказом Держводгоспу України від 29 грудня 2001 року № 290 [243].

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 1995 року № 484 «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України» встановлено відповідні такси згідно з додатком [244]. Розмір та порядок сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України обчислюються згідно Положення «Про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України» від 26 жовтня 1995 року № 116 [245], затвердженого Мінекобезпеки України.

У разі відмови від добровільного відшкодування збитків стягнення сум проводиться у судовому порядку за позовами територіальних органів Міністерства навколишнього природного середовища.

Наприклад, Державне управління екології та природних ресурсів Харківської області м. Харків (Позивач) звернулось до суду з позовною заявою від 11 листопада 2005 року, в якій просить суд стягнути з КП «Роганькомунпослуга», с. Рогань (Відповідач) 2383 грн. 00 коп. збитків, заподіяних державі внаслідок скидання стічних вод в р. Роганка. Суд, розглянувши справу (№ 38/253-05) виніс рішення від 10.01.2006 року: позов задовольнити, стягнути з КП «Роганькомунпослуга» на користь Державного управління екології та природних ресурсів Харківської області м. Харків 2383 грн. 00 коп. збитків.

Треба відмітити, що відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2006 року № 1524 [105], Наказом Мінприроди України від 19 грудня 2006 року № 548 було затверджено Положення про Державне управління охорони навколишнього природного середовища в областях, містах Києві та Севастополі та Положення про Державну екологічну інспекцію в областях, містах Києві та Севастополі [246]. Відповідно до цього, Положення про Державне управління екології та природних ресурсів в областях, містах Києві та Севастополі, затверджене Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 11 серпня 2000 року № 108 [247] втратило чинність.

Спори з питань використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів розглядаються державними органами охорони навколишнього природного середовища, водного господарства, геології, місцевими Радами, судом або третейським судом у порядку, встановленому законодавством. Спори з питань використання та охорони вод, які виникають з іншими державами, а також між іноземними юридичними особами і громадянами та власником вод, розглядаються відповідно до законодавства України (ст.109 ВК України).

2.4. Гарантії права користування рослинним світом

Закон України «Про рослинний світ» [44] визначає рослинний світ як сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території (ст.3).

В літературі справедливо відзначається, що до рослинного світу треба відносити тільки дикі (дикорослі) рослини, які зростають у стані природної волі, та по відношенню до яких встановлено певний правовий режим [248, с.17-18; 249, с.21].

Відносини з приводу використання, охорони та відтворення культурних (сільськогосподарських та ін.) рослин стоять за межами регулювання екологічного законодавства. До того ж щодо належності певного виду рослин до групи дикорослих рослин або сільськогосподарського призначення ще можуть виникати спірні питання [250, с.51].

Слід зазначити, що до рослинних ресурсів перш за все входять лісові ресурси, якими є деревина, технічна і лікарська сировина, кормові, харчові та інші продукти лісу, що використовуються для потреб населення; рослинність, що не належить до лісових ресурсів (лучні, болотні, паркові та інші рослинні ресурси).

Співвідношення таких понять, як «ліс», «лісові ресурси», «рослинні ресурси», «лісова», «нелісова» рослинність протягом багатьох років були предметом уваги науковців.

Згідно з законодавством, до поняття «рослинного світу» входять як лісова, так і нелісова рослинність, лісові та інші природні рослинні ресурси. На думку Г.М. Полянської, критерієм розмежування лісової та нелісової рослинності слід вважати різний характер використання та спосіб ведення господарства, які безпосередньо визначаються природними властивостями лісів та нелісової рослинності. Якщо ліси виконують функцію, необхідну для отримання лісової продукції, а також слугують для забезпечення водоохоронних та захисних кліматологічних факторів, то нелісова рослинність забезпечує інші потреби людини [251, с.208].

Доцільно поділити точку зору А.П. Гетьмана, який вказує на особливе співвідношення Закону України «Про рослинний світ» і Лісового кодексу України: Закон України «Про рослинний світ» є загальним законом, що регулює суспільні відносини у галузі використання, відтворення та охорони об'єктів рослинного світу. Лісовий кодекс України є спеціальним законом, що регулює суспільні відносини у галузі використання, відтворення та охорони тієї частини рослинного світу, яка в законодавстві визначається терміном «ліс» [252].

Найбільшого розвитку у правовому регулюванні використання рослинних ресурсів досягнуто щодо лісів. Це зумовлено тим, що ліси в умовах України є провідним елементом рослинності і мають найбільше економічне і соціально-культурне значення [253, с.138]. Лісове законодавство склалося історично, починаючи свій розвиток з Лісового кодексу 1923 року. Також треба звернути увагу на дату прийняття Закону України «Про рослинний світ» (1999 р.) та Лісового кодексу України (редакція від 8 лютого 2006 року).

Слід зазначити, що юридичне поняття лісу не повністю збігається з визначенням рослинного світу, хоч між ними, звісно, існує ор-

ганізаційний зв'язок. Спільною частиною між лісом і рослинним світом є лісова рослинність.

Лісовий кодекс закріплює поняття «ліс» як тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом (хоча власне тваринний світ є об'єктом самостійного правового регулювання), мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище (ст.1).

Закон України «Про рослинний світ» [44] закріплює, що користування природними рослинними ресурсами здійснюється в порядку загального або спеціального використання (ст.8). Особливості загального використання природних рослинних ресурсів передбачені ст.9 зазначеного Закону, яка закріплює, що у порядку загального використання природних рослинних ресурсів громадяни можуть збирати лікарську і технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти для задоволення власних потреб, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх та виховних цілях. Загальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється громадянами з додержанням правил, що затверджуються центральним органом виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища, без надання їм відповідних дозволів. Збирання у порядку загального використання дикорослих рослин, віднесених до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, після жнивних залишків, відходів сировини тощо, забороняється.

Лісовий кодекс України [41] закріплює, що користування лісовими ресурсами може здійснюватися в порядку загального і спеціального використання (ст. 65). Ст. 66 регламентує загальне використання лісових ресурсів: громадяни мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами України. При цьому потребує уточнення питання загального дозволу

власника на користування лісовими ресурсами іншими особами. Слід було б визнати, закріпивши на законодавчому рівні положення про те, що загальний дозвіл власника на користування лісовими ресурсами вважається наданим, якщо власником не встановлено окремих обмежень щодо загального лісокористування. При цьому на власника лісу має бути покладено обов'язок щодо інформування населення (наприклад, у вигляді спеціальних аншлагов з інформацією) про встановлені обмеження на лісокористування. Без попереднього інформування населення зазначені обмеження мають вважатися недійсними. Крім того, необхідно визначити й умови встановлення власником обмежень на загальне лісокористування. Такі обмеження можуть бути пов'язані зі здійсненням заходів щодо відтворення лісів, поліпшення їх якісного складу тощо. Вбачається необхідною також державна реєстрація таких обмежень.

Таким чином, загальне використання лісових та інших рослинних ресурсів здійснюється безкоштовно та без надання відповідних дозволів. Здійснення такого права не повинно охоплюватися волевиявленням певного власника приватного лісу.

Ст.23 ЛК України вперше закріплює право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною лісовою ділянкою – лісовий сервітут. Права власників лісів або лісокористувачів можуть бути обмежені на користь інших заінтересованих осіб на підставі закону, договорів, заповіту або за рішенням суду. Лісовий сервітут здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника лісів або користувача земельної лісової ділянки, щодо якої він установлений. Установлення лісового сервітуту не веде до позбавлення власника земельної лісової ділянки, щодо якої встановлений сервітут, права володіння, користування та розпорядження нею, а користувача – володіння, користування. Крім того, треба відмітити, що до лісових сервітутів у частині, що не суперечить вимогам Лісового кодексу України застосовуються положення Цивільного та Земельного кодексів України.

Треба відмітити, що останнім часом, з розвитком ринкових відносин, появи багатосуб'єктності права власності на ліси, право загального лісокористування, на жаль, звужується. У зв'язку з цим доцільним вважається можливість введення державними органами та органами місцевого самоврядування права публічного сервітуту.

Закон України «Про рослинний світ» (ст.10) передбачає такі види спеціального використання природних рослинних ресурсів, як: збирання лікарських рослин; заготівля деревини під час рубок головного користування; заготівля живиці; заготівля кори, лубу, деревної зелені, деревних соків тощо; збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету тощо; заготівля сіна; випасання худоби.

Право користування лісами здійснюється в порядку постійного та тимчасового користування лісами. Сучасний Лісовий кодекс на відміну від попереднього не містить поняття оренди земельних ділянок лісового фонду, але це уявляється виправданим, тому що при деяких видах лісокористування абсолютно не потребується оформлення прав на землю, що вимагає значних матеріальних, часових та інших витрат.

І. Правові гарантії на етапі виникнення права користування рослинним світом. Спеціальне використання лісових ресурсів на виділеній лісовій ділянці проводиться за *спеціальним дозволом* (лісорубний квиток (ордер), лісовий квиток). Спеціальний дозвіл на заготівлю деревини в порядку рубок головного користування видається органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, територіальними органами центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства. Спеціальний дозвіл на інші види спеціального використання лісових ресурсів видається власниками лісів або постійними лісокористувачами. На виділених лісових ділянках можуть використовуватися лише ті лісові ресурси і лише для цілей, що передбачені виданим спеціальним дозволом. Спеціальний дозвіл видається власникам лісів або постійним лісокористувачам у встановленому порядку також на проведення інших рубок та робіт, пов'язаних і не пов'язаних із веденням лісового господарства (ст.69 ЛК України). Проте вбачається доцільним та необхідним для кваліфікованого здійснення спеціального лісокористування встановлення в законодавстві спеціальних вимог до відповідних суб'єктів (кваліфікації, матеріально-технічних, економічних можливостей тощо). Треба відмітити, що для використання лісових ресурсів державного значення передбачаються ліміти використання (порядок встановлення яких визначено Лісовим кодексом України). Ліміти визначають

обсяги лісових ресурсів, на основі яких видаються дозволи на спеціальне використання лісових ресурсів [59].

Передача лісорубного квитка або лісового квитка іншому лісокористувачеві може здійснюватися органом, який видав квиток, на підставі письмових заяв. Відмітка про передачу дозволу іншому лісокористувачу здійснюється в усіх примірниках лісорубного або лісового квитка.

Інколи для отримання права на спеціальне природокористування спеціальна правосуб'єктність не вимагається. Так, лісовий квиток на право збирання в лісі квітів, лікарської сировини чи інших дикорослих лісових рослин може придбати будь-який громадянин, навіть якщо він не є суб'єктом підприємницької діяльності.

II. Правові гарантії на етапі реалізації права користування рослинним світом. Ст.16 Лісового кодексу України передбачає здійснення користування лісами в порядку *постійного та тимчасового користування*. У постійне користування ліси на землях державної власності для ведення лісового господарства без встановлення строку надаються спеціалізованим державним лісогосподарським підприємствам, іншим державним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи. Відповідно на землях комунальної власності – спеціалізованим комунальним лісогосподарським підприємствам, іншим комунальним підприємствам, установам та організаціям, у яких створено спеціалізовані лісогосподарські підрозділи.

Ліси надаються в постійне користування на підставі рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, прийнятого в межах їх повноважень за погодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища Автономної Республіки Крим, територіальними органами центральних органів виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища. Право постійного користування лісами посвідчується державним актом на право постійного користування земельною ділянкою (ст.17 ЛК України).

Тимчасове користування лісами може бути довгостроковим (терміном від 1 до 50 років) та короткостроковим (терміном до 1 року).

Спеціальне використання лісових ресурсів здійснюється в межах лісових ділянок, виділених для цієї мети, без надання земельних ділянок. Порядок та умови його здійснення встановлюються Кабінетом Міністрів України. Лісова ділянка може бути виділена одному або кільком тимчасовим лісокористувачам для різних видів використання лісових ресурсів (ст.68 ЛК України).

Спеціальне використання лісових ресурсів, крім розміщення пасік, є платним. Порядок справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів устанавлюється Постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 року № 1012 «Про затвердження Порядку справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду» [254]; Інструкція від 15 жовтня 1999 року № 91/241/129/236/565 «Про механізм справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду» [255] визначає єдиний на території України механізм справляння (обчислення і сплати) збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду до бюджетів.

Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [189] передбачає обов'язкове отримання ліцензії для здійснення п.24) культивування, використання рослин, що містять наркотичні засоби для промислових цілей.

Самовільно зайняті земельні ділянки лісогосподарського призначення, інші земельні лісові ділянки підлягають поверненню за їх належністю без відшкодування витрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок лісогосподарського призначення, інших земельних лісових ділянок здійснюється в порядку, встановленому Земельним кодексом України (ст.106 ЛК України).

III. Правові гарантії на етапі припинення права користування рослинним світом. Ст.24 Лісового кодексу України закріплює, що права власників лісів, лісокористувачів та громадян охороняються законом і можуть бути обмежені або припинені лише у випадках, передбачених ЛК України та іншими законодавчими актами України.

Стаття 22 ЛК України закріплює наступні підстави припинення права постійного користування лісами: 1) припинення права

користування земельною лісовою ділянкою у випадках і порядку, встановлених законом; 2) використання лісових ресурсів способами, які завдають шкоду навколишньому природному середовищу, не забезпечують збереження оздоровчих, захисних та інших корисних властивостей лісів, негативно впливають на їх стан і відтворення; 3) використання лісової ділянки не за цільовим призначенням.

Право тимчасового користування лісами припиняється у випадках (перелік яких не є вичерпним), передбачених ст.78 ЛК України для припинення права використання лісових ресурсів, а саме у разі: 1) добровільної відмови від використання лісових ресурсів; 2) закінчення строку, на який було надано право використання лісових ресурсів; 3) припинення діяльності лісокористувачів, яким було надано право використання лісових ресурсів; 4) порушення правил і норм, умов спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів; 5) використання лісових ресурсів способами, які негативно впливають на стан і відтворення лісів, призводять до погіршення навколишнього природного середовища; 6) порушення встановлених строків справляння збору за використання лісових ресурсів; 7) використання лісової ділянки не за цільовим призначенням; 8) невідшкодування в установленому порядку збитків, заподіяних лісовому господарству внаслідок порушень лісового законодавства, та невиконання вимог щодо усунення виявлених недоліків.

Припинення права використання лісових ресурсів здійснюється в установленому порядку шляхом анулювання лісорубного квитка (ордера) або лісового квитка тими органами, які їх видали. У випадках, передбачених пунктами 4-8 ст.78 ЛК України, рішення про анулювання лісорубного квитка (ордера) або лісового квитка може бути оскаржене до суду.

Органи виконавчої влади з питань лісового господарства, охорони навколишнього природного середовища, місцеві органи виконавчої влади, уповноважені органи державної влади, органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції в порядку, визначеному законодавчими актами, припиняють роботи, що здійснюються підприємствами, установами, організаціями і громадянами, якщо під час їх проведення не виконуються встановлені технологічні, санітарні та інші спеціальні вимоги щодо безпеки природного стану лісів та їх відтворення (ст.109 ЛК України).

Правові гарантії захисту права користування рослинним світом:

Відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав: землі, стан яких було погіршено під час використання лісових ресурсів, приводяться відповідно до вимог законодавства винними в цьому особами за їх рахунок до стану, придатного для використання за призначенням (ст.68 ЛК України).

Визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування: ст.103 ЛК України передбачає, що у разі незгоди власників лісів і лісокористувачів з рішенням органів виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища чи органу місцевого самоврядування спір вирішується судом.

Відшкодування заподіяних збитків: підприємства, установи, організації і громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними лісу внаслідок порушення лісового законодавства, у розмірах і порядку, визначених законодавством України (ст.107 ЛК України). Незаконно добута деревина та інші лісові ресурси підлягають вилученню в установленому порядку. В разі неможливості вилучення незаконно добутої деревини та інших лісових ресурсів стягується їх вартість (ст.108 ЛК України).

Законодавством України окремо передбачена таксація [256, с.15] лісових насаджень, яка є матеріальною оцінкою при лісовпорядкуванні, відведенні лісосік для рубки та інвентаризації лісу, визначення віку, висоти, якості дерев, запасів деревини тощо. На основі цієї оцінки визначаються такси на деревину лісових порід, спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду. За чинною такою обчислюється також розмір шкоди, завданої довкіллю знищенням чи пошкодженням лісових масивів або незаконною вирубкою лісу (ст.ст. 245, 246 КК України) [188]. Кабінет Міністрів України в постанові від 23 липня 2008 року № 665 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» [257] затвердив такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Конкретні розміри такси на лісову деревину, використання лісових ресурсів, а також для обчислення обсягу шкоди, заподіяної зеленим насадженням, визначаються постановами Кабінету Міністрів України, зокрема: «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів» від 8 квітня 1999 року [258] та «Про затвердження такс на деревину лісових порід, що відпускається на пні, і на живицю» від 20 січня 1997 року [259].

Спори з питань охорони, захисту, використання та відтворення лісів вирішуються в установленому порядку органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища, судами. Виключно судом вирішуються спори з питань володіння, користування і розпорядження лісами, які перебувають у власності громадян і юридичних осіб. Органи виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища вирішують спори, пов'язані з охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів, що перебувають у державній власності. Органи місцевого самоврядування вирішують спори, пов'язані з охороною, захистом, використанням та відтворенням лісів, що перебувають у комунальній власності (ст.103 ЛК України).

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що на сучасному етапі розвитку регулювання відносин у сфері лісокористування потребує певних уточнень та доповнень, зокрема необхідно удосконалити, приділити увагу умовам, за яких землі лісового фонду передаються у користування; встановити порядок надання власником лісу загального дозволу на використання лісових ресурсів іншими особами тощо.

2.5. Гарантії права використання тваринного світу

Закон України «Про тваринний світ» [43] у ст.3 визначає, що об'єктами тваринного світу є: дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші)

і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони (згідно ЗУ «Про виключну (морську) економічну зону України» [260]), інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія цього Закону і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення (ст.4 ЗУ «Про тваринний світ»).

Використання об'єктів тваринного світу може здійснюватися як на праві власності, так і на праві користування ними.

Законодавство про тваринний світ на відміну від деяких галузей природокористування передбачає, що не тільки громадяни України, а й іноземні громадяни та особи без громадянства відповідно до Закону України «Про тваринний світ» (ст.10), Закону України «Про мисливське господарство та полювання» (ст.13) [261] мають право відповідно на загальне і спеціальне використання об'єктів тваринного світу, але для них встановлюється особливий порядок набуття права користування тваринним світом.

Ст.16 ЗУ «Про тваринний світ» гарантує фізичним особам право безоплатного загального використання об'єктів тваринного світу для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо). Загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення об'єктів тваринного світу з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах, встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову і за умови додержання встановлених правил рибальства і водокористування). До того ж безоплатне любительське і спортивне рибальство дозволяється для особистого споживання (без права

реалізації). В інших випадках любительське і спортивне рибальство здійснюються на праві спеціального використання об'єктів тваринного світу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України відповідно до цього та інших законів (ст.27).

Ст.16 Закону України «Про тваринний світ» передбачає такі види загального використання об'єктів тваринного світу, як:

- любительське та спортивне рибальство у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову;
- використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо;
- використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних, естетичних та інших цілях, не заборонених законом.

Під час здійснення загального використання об'єктів тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд (нір, хаток, лігв, гнізд, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження.

До спеціального використання об'єктів тваринного світу належать усі види використання тваринного світу (за винятком передбачених законодавством випадків безоплатного любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням тощо) із природного середовища (ст.17 ЗУ «Про тваринний світ»).

Виходячи з аналізу ст.16 та ст.20 Закону України «Про тваринний світ», до видів спеціального використання об'єктів тваринного світу відносяться:

- мисливство;
- рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин;
- вилучення об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях із природного середовища допускається тільки за відповідними дозволами чи іншими документами, які видаються згідно з правилами, встановленими спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів;

- використання диких тварин з метою отримання продуктів їх життєдіяльності допускається тільки без вилучення та знищення тварин і без погіршення середовища їх існування (ст.30);

- добування (придбання) диких тварин з метою їх утримання і розведення у напіввільних умовах чи в неволі.

Цей перелік не є вичерпним, тому що законами можуть бути передбачені й інші види використання об'єктів тваринного світу.

Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням відповідно до закону підприємствам, установам, організаціям і громадянам права користування мисливськими угіддями та рибогосподарськими водними об'єктами.

Основними найбільш розповсюдженими та законодавчо врегульованими видами спеціального використання об'єктів тваринного світу безумовно є мисливство та рибальство.

І. Правові гарантії на етапі виникнення права користування об'єктами тваринного світу. Мисливством вважається вид спеціального використання тваринного світу шляхом добування диких звірів та птахів, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах у межах мисливських угідь і які можуть бути об'єктами полювання (ст.21 ЗУ «Про тваринний світ», ст.1 ЗУ «Про мисливське господарство та полювання» [261]). Для організації та ведення мисливського господарства надаються у користування спеціально визначені для цього мисливські угіддя. Організація і ведення мисливського господарства, полювання та надання у користування мисливських угідь здійснюються у порядку, встановленому ЗУ «Про мисливське господарство та полювання».

Ст.1 ЗУ «Про мисливське господарство та полювання» визначає полювання як дії людини, спрямовані на вистежування, переслідування з метою добування і саме добування (відстріл, відлов) мисливських тварин, що перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах. До полювання прирівнюється перебування осіб у межах мисливських угідь, у тому числі на польових і лісових дорогах (крім доріг загального користування), з будь-якою стрілецькою зброєю або з капканами та іншими знаряддями добування звірів і птахів, або з собаками мисливських порід

чи ловчими звірами і птахами, або з продукцією полювання; перебування осіб на дорогах загального користування з продукцією полювання або з будь-якою зібраною розчохленою стрілецькою зброєю.

Право на полювання в межах визначених для цього мисливських угідь мають громадяни України, які досягли 18-річного віку і одержали відповідні документи, що засвідчують право на полювання. Документами на право полювання є: *посвідчення мисливця; щорічна контрольна картка обліку добутої дичини і порушень правил полювання* з відміткою про сплату державного мита (Наказом Держкомлісгоспу України від 21 березня 1997 року № 32 затверджено Порядок видачі посвідчення мисливця та контрольної картки обліку добутої дичини і порушень правил полювання [262], а також Наказом Держкомлісгоспу України від 24 листопада 2005 року № 492 затверджено розмір збору за видачу посвідчення мисливця і контрольної картки обліку добутої дичини та порушень правил полювання [263]). Іноземні особи також можуть здійснювати полювання на території України. Документи на право полювання, видані відповідними органами інших держав, чинні на території України. Умови організації та здійснення полювання іноземцями, розмір плати за надані послуги і добуту продукцією полювання визначаються відповідними договорами, що укладаються між іноземцями або юридичними особами, які організовують для них полювання, та користувачами мисливських угідь (ст.13 ЗУ «Про мисливське господарство та полювання») [264]. Проте невизначеним є порядок укладання договорів між іноземцями або юридичними особами, які організують для них полювання, та користувачами мисливських угідь. На яких підставах та згідно яких міжнародних нормативно-правових актів документи на право полювання, видані відповідними органами інших держав, чинні на території України.

Термін дії *посвідчення мисливця* не обмежений. А *контрольна картка* діє протягом одного мисливського сезону. До недавнього часу посвідчення мисливця мали повноваження видавати самі громадські організації УТМР, але як показує досвід, для такої серйозної справи потрібен системний державний підхід і контроль. Тому кожному кандидату у мисливці обов'язково доводиться здавати

екзамен у державних органах лісового і мисливського господарства на володіння знаннями з техніки безпеки, біології мисливських тварин, правових норм і багато іншого.

Посвідчення мисливця видається Мінлісгоспом та його органами на місцях після складання громадянином екзамену за відповідною програмою. Від сплати збору за видачу посвідчення мисливця і контрольної картки обліку добутої дичини і порушень правил полювання звільнюються учасники бойових дій в період Великої Вітчизняної війни, інваліди війни всіх груп, інваліди I групи всіх категорій, учасники ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС першої категорії).

Отже, відповідною *гарантією виникнення* права на полювання є отримання певного, передбаченого законодавством *статусу особи* (статус мисливця), якого повинна набути особа, що бажає реалізувати надане їй право на полювання, причому серед осіб також виділяються іноземні громадяни, яким також гарантується право на полювання на території України. Набувається статус мисливця шляхом здійснення суб'єктом певних юридичних дій, в наслідок яких отримуються необхідні, закріплені законодавством, документи, які в свою чергу є гарантією виникнення у суб'єкта права на полювання [265]. Треба зазначити, що на цьому етапі законодавство виділяє певні соціальні категорії громадян, які мають пільги при отриманні документів, підтверджуючих статус мисливця. Таким чином, віднесення особи до таких категорій є юридичною гарантією отримання нею передбачених законом пільг у здобутті згаданого статусу. Але набуття статусу мисливця ще не можна вважати гарантією реалізації відповідного права на полювання.

Згідно ст.ст.25-27 ЗУ «Про тваринний світ» рибальством вважається добування риби та водних безхребетних. На території України відповідно до законодавства може здійснюватися промислове, любительське та спортивне рибальство. Підприємствам, установам, організаціям і громадянам у порядку спеціального використання об'єктів тваринного світу надається право ведення промислового рибальства, включаючи промисел водних безхребетних на промислових ділянках рибогосподарських водних об'єктів та континентальному шельфі України. Перелік промислових ділянок рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) визначається Ка-

бінетом Міністрів України. У порядку загального використання об'єктів тваринного світу громадянам, у випадках, передбачених законодавством, дозволяється безоплатне любительське і спортивне рибальство для особистого споживання (без права реалізації) у визначених відповідно до законодавства водних об'єктах загального користування у межах, встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову і за умови додержання встановлених правил рибальства і водокористування, а також на орендованих для риборозведення водоймах. В інших випадках любительське і спортивне рибальство здійснюється на праві спеціального використання об'єктів тваринного світу в порядку, встановленому Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 1998 року № 1126 «Про затвердження Порядку здійснення любительського і спортивного рибальства» [266]. Порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства також регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 року № 1192 «Про затвердження Тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства» [267]. У галузі охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів, ведення рибного господарства та здійснення рибальства крім державного контролю здійснюється громадський контроль [268]. Наказом Держкомрибгоспу України від 15 лютого 1999 року № 19 затверджено Правила любительського і спортивного рибальства та Інструкція про порядок обчислення та внесення платежів за спеціальне використання водних живих ресурсів при здійсненні любительського і спортивного рибальства [269], які регламентують норми лову (добування), заборонені місця, терміни заборони лову (добування) водних живих ресурсів, мінімальний розмір риб та інших водних живих ресурсів, умови проведення спортивних змагань з рибальства і підводного полювання, район дії Правил рибальства, дозволені та заборонені знаряддя і способи лову та ін.

II. Правові гарантії на етапі реалізації права користування об'єктами тваринного світу. Добування мисливських тварин здійснюється за *дозволом* – ліцензією, відстрільною карткою, дозволом на діагностичний та селекційний відстріл. Згідно Наказу «Про затвердження Положення про порядок поводження зі зброєю, видачі ліцензій на добування мисливських тварин та проведення

полювань» від 2 квітня 2007 року № 129, затвердженої Держкомлісгоспом України [270], ліцензія на добування мисливських тварин – це документ суворої звітності, який засвідчує право мисливців на добування однієї особини тварини того виду, статі і віку, що зазначено в ньому. Держкомлісгосп видає Республіканському комітету АРК, обласним управлінням лісового господарства, Севастопольському державному досвідному лісомисливському господарству (тобто державним органам лісового господарства) бланки ліцензій відповідно до лімітів добування мисливських тварин, затверджені на мисливський сезон Мінприроди, після попередньої оплати ними вартості ліцензій в обсязі всього ліміту. В свою чергу державні органи лісового господарства видають ліцензії користувачам мисливських угідь після попередньої оплати ними вартості ліцензій, які видають їх мисливцям за підписом керівника, скріплені печаткою, після сплати ними вартості цих ліцензій. Вартість ліцензій на добування мисливських тварин у мисливських угіддях України затверджено Наказом Держкомлісгоспу України від 28 вересня 2009 року № 243 «Про затвердження вартості ліцензій на добування мисливських тварин у мисливських угіддях України» [271]. Ліцензія з незаповненими реквізитами, виправленнями, простроченими термінами полювання або не зареєстрована у відповідних журналах вважається недійсною, а полювання за нею – незаконним. Ліцензія може видаватися користувачем на різні терміни: на один світловий день при полюванні на парнокопитних та хутрових звірів; на п'ять світлових днів при полюванні на ведмедя; на мисливський тур іноземним мисливцям при полюванні на ведмедя та парнокопитних тварин (спеціальні ліцензії Держкомлісгоспу України); до моменту відлову при відлові тварин для переселення. Одразу, після добування тварини, на місці відстрілу (відлову), до початку вивезення добутої тварини, а також у разі закінчення зазначеного в ній терміну полювання, ліцензія закривається шляхом відмітки про результат полювання.

Ліцензії, за якими тварини не були відстріляні, та ліцензії, полювання за якими з певних причин не проводилось (крім випадків карантинних чи інших офіційно введених обмежень), втрачають силу та повертаються за місцем придбання без відшкодування їх вартості. У разі заборони полювання в певних мисливських угідь

дах через уведення карантинних чи інших офіційно введених обмежень вартість ліцензій, виданих у ці угіддя, компенсується в повному обсязі державним органом лісового господарства, який видавав ліцензії, – користувачу, а користувач – мисливцю, який не зміг використати заздалегідь придбану ліцензію.

Видача дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення регламентується Наказом Міністерства охорони навколишнього середовища та лісового господарства України від 26 травня 1999 року № 115 «Про затвердження Правил видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення» [272].

За відстрільною карткою здійснюється полювання на пернату дичину, кроля дикого, зайця-русака, єнотовидного собаку, вовка та лисицю. Відстрільні картки видаються мисливцям користувачем мисливських угідь. Вартість відстрільних карток встановлює користувач мисливських угідь за погодженням з місцевим органом центрального органу виконавчої влади з питань фінансів.

Таким чином, крім документів, що підтверджують статус мисливця, для того, щоб почати здійснювати можливість законодавчо закріпленого права на полювання, особа повинна отримати *спеціальний дозвіл* (ліцензію, відстрільну картку), який також є юридичною гарантією права на полювання. У законодавстві закріплено механізм отримання ліцензій, проте нема ні конкурентних, ні превентивних засад їх отримання. З аналізу законодавства можна зробити висновок про те, що кількість ліцензій обмежено лімітом добування мисливських тварин на мисливський сезон, однак кількість мисливців значно більша (наприклад, Харківська обласна організація УТМР налічує в області 626 організацій, в системі товариства створено одну міжрайонну і 25 районних організацій; Дніпропетровська обласна організація УТМР об'єднує 27 тис. мисливців та рибалок, у тому числі більше 20 тис. мисливців, створено 553 первинних організацій та 25 районних). Хоча Статут Українського товариства мисливців і рибалок (zareєстрований Міністерством України № 316 від 21 жовтня 1992 року, в редакції від 25 липня 2000 року) і містить положення (3.5, п.б), які надають можливість здійснювати полювання та рибальство на пільгових умовах за на-

явності членського квитка даної громадської організації, проте, на законодавчому рівні відсутні підстави та порядок визначення суб'єктів, яким може бути надана можливість отримання ліцензії в першу чергу. В цих випадках можна запропонувати чітке встановлення в законодавстві пільг та переваг перебування суб'єктом членом певного мисливського товариства, а також встановлення порядку визначення першоотримувача ліцензії на здійснення полювання.

Крім *дозвілу на добування мисливських тварин* (ліцензія, відстрільна картка, дозвіл на діагностичний та селекційний відстріл тощо) необхідно мати відповідний *дозвіл на право користування вогнепальною мисливською зброєю* (полювання може здійснюватися з мисливською зброєю, що належить іншій фізичній особі, лише в її присутності і за наявності у мисливця та власника зброї відповідних дозволів, виданих органом внутрішніх справ), *паспорт на собак мисливських порід, інших ловчих звірів і птахів з відміткою про допуск до полювання у поточному році у разі їх використання під час полювання* (наприклад, Наказом Держкомлісгоспу України від 12 березня 2004 року № 31 затверджено Порядок видачі паспортів на собак мисливських порід [273]). Зазначені документи мисливець повинен мати під час здійснення полювання, транспортування або перенесення продукції полювання і пред'являти їх на вимогу осіб, уповноважених здійснювати контроль у галузі мисливського господарства та полювання (громадських мисливських інспекторів, Положення про яких затверджено Держкомлісгоспом України від 1 березня 2002 року № 27 [274] (ст.ст. 22, 23 ЗУ «Про тваринний світ», ст.ст.12, 14 ЗУ «Про мисливське господарство та полювання»).

Вирішення на законодавчому рівні потребує колізія, яка стосується можливості одночасного здійснення спеціального використання об'єктів тваринного світу (мисливець, рибальство) та загального лісо-водокористування відповідними суб'єктами, які іноді перешкоджають один одному. Очевидно настав час передбачити в законодавстві норму, яка б забороняла чи обмежувала право загального лісо-водокористування при здійсненні полювання в мисливський сезон в мисливських угіддях, хоча фактично суб'єкти загального природокористування обмежуються у здій-

снення свого права періодом полювання, яке відбувається майже протягом року. В мисливський сезон фізичні особи, які здійснюють на встановлених законом підставах загальне лісо-водокоористування перешкоджають мисливцям, зривають полювання, безперешкодне здійснення якого повинні забезпечити користувачі мисливських угідь.

Так, 16 грудня 2006 року на території Студенецького лісництва Ізюмського лісгоспу проводилось колективне полювання на дикого кабана за ліцензією № 028183. В свою чергу в той же час на цієї території з метою вивчення біорізноманіття знаходився колектив людей. В результаті полювання було припинено, звіра не добули, а мисливці і мисливське господарство зазнали значні моральні і матеріальні втрати.

Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [189] передбачає обов'язкове отримання *ліцензії* для здійснення діяльності, пов'язаної з промисловим виловом риби на промислових ділянках рибогосподарських водойм, крім внутрішніх водойм (ставків) господарств (п.60). Отже, спеціальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється лише за відповідними дозволами, що видаються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Ця вимога поширюється також на власників чи користувачів земельними ділянками, на яких перебувають (знаходяться) об'єкти тваринного світу.

Ст.33 ЗУ «Про тваринний світ» закріплює, що користувачі об'єктами тваринного світу в установленому законодавством порядку мають право здійснювати спеціальне використання об'єктів тваринного світу відповідно до цього Закону; право власності на добути (придбані) в законному порядку об'єкти тваринного світу і доходи від їх реалізації.

Порядок спеціального використання риби та інших водних живих ресурсів затверджено Наказом Мінагрополітики, Мінприроди України від 11 листопада 2005 року № 623/404 «Про затвердження Інструкції про порядок спеціального використання риби та інших водних живих ресурсів» [275].

Права користувачів об'єктами тваринного світу можуть бути обмежені в передбачених законодавством випадках у суспільних інтересах, інтересах інших природокористувачів або якщо того ви-

магає необхідність охорони тваринного світу.

Користувачі зобов'язані дотримуватися певних *лімітів використання* об'єктів тваринного світу. Наприклад, Наказом Мінекобезпеки України, Мінрибгоспом України від 6 червня 1995 року № 53/69 затверджена Інструкція про порядок установаження та розподілу лімітів використання живих об'єктів рибного господарства загальнодержавного значення [276]. Наказом Мінекобезпеки України від 26 травня 1999 року № 116 затверджена Інструкція щодо застосування порядку встановлення лімітів використання диких тварин, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення [277].

За спеціальне використання об'єктів тваринного світу справляється *збір* (ст.18 ЗУ «Про тваринний світ»). Спеціальне використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях (якщо це не пов'язане з отриманням прибутку), з метою відтворення тваринного світу, порятунку диких тварин, які зазнають лиха, регулювання чисельності тварин в інтересах охорони здоров'я населення і відвернення заповідання шкоди природному середовищу, господарській та іншій діяльності, а також регулювання чисельності хижих і шкідливих тварин у порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється без справляння збору.

Розмір збору встановлюється залежно від виду (групи видів) тварин, мети та обсягів їх використання, поширення та цінності, з урахуванням місцезнаходження, якості, продуктивності території та інших екологічних і економічних факторів. Порядок справляння плати за спеціальне використання об'єктів тваринного світу встановлюється Постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1996 року № 123 «Про затвердження Тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин» [278]. Цей порядок визначає правила справляння плати за спеціальне використання диких тварин, які наведені у Тимчасових нормативах плати за спеціальне використання диких тварин (крім мисливських тварин, рибних запасів, видів тварин, занесених до Червоної книги України), що додаються. Розмір плати за спеціальне використання диких тварин обчислюється на підставі доведених підприємствам, установам, організаціям і громадянам лімітів (дозволених обсягів)

спеціального використання диких тварин та нормативів плати, визначених у додатку. Тимчасовий порядок (п.6) закріплює, що порядок внесення цієї плати визначається Інструкцією, що затверджується Мінприроди та Мінфіном «Про порядок сплати платежів за спеціальне використання диких тварин» від 9 квітня 1996 року № 37/68 [279].

Щодо плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів, її нормативи та порядок справляння закріплюється Постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 року № 449 «Про затвердження Порядку справляння плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів і нормативів плати за їх спеціальне використання» [280].

Таким чином, юридичними *гарантіями* на етапі *реалізації* права користування об'єктами тваринного світу є положення законодавства, які визначають права та обов'язки користувачів тваринного світу та закріплюють гарантії правильного, раціонального, науково обґрунтованого користування тваринним світом та всебічної його охорони. Так, користувачі мають право у встановленому порядку здійснювати використання об'єктів тваринного світу в спеціально відведених для цього місцях; мають право власності на добути (придбані) в законному порядку об'єкти тваринного світу і доходи від їх реалізації; підприємства, установи, організації та громадяни, які здійснюють ведення мисливського і рибного господарства, мають також право брати участь у вирішенні питань щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, що перебувають на території закріплених за ними мисливських угідь та рибогосподарських водних об'єктів. Важливими умовами є додержання користувачами встановлених правил, норм, лімітів, строків використання об'єктів тваринного світу та внесення плати за їх спеціальне використання.

III. Правові гарантії на етапі припинення права користування об'єктами тваринного світу. Згідно ст.19 Закону України «Про тваринний світ» право спеціального використання об'єктів тваринного світу припиняється в разі: закінчення строку, на який було надано відповідний дозвіл чи інший документ на право їх використання; добровільної відмови підприємств, установ, організацій та громадян від використання об'єктів тваринного світу;

припинення діяльності підприємств, установ, організацій та громадян, які використовували об'єкти тваринного світу; порушення встановленого законодавством порядку та умов спеціального використання об'єктів тваринного світу; на підставі рішення суду в разі систематичного невиконання підприємствами, установами, організаціями та громадянами встановлених законодавством правил, норм та інших вимог або договірних обов'язків щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, а також в інших випадках, передбачених законом. Припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу не звільняє підприємства, установи, організації та громадян від зобов'язань щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

Правові гарантії захисту права користування об'єктами тваринного світу: ст.33 ЗУ «Про тваринний світ» закріплює, що користувачі об'єктами тваринного світу в установленому законодавством порядку мають *право оскаржувати рішення органів виконавчої влади і посадових осіб*, що порушують їх права на використання об'єктів тваринного світу, проте треба зазначити, що компетенція відповідних органів у сфері позасудового та судового захисту прав користувачів тваринним світом належним чином не врегульована на законодавчому та підзаконному рівнях.

Шкода, заподіяна власникам і користувачам об'єктами тваринного світу, підлягає *відшкодуванню* в порядку, передбаченому законодавством. У разі припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу з підстав, не передбачених ст.19 ЗУ «Про тваринний світ», підприємствам, установам, організаціям та громадянам, яким було надано це право, надається рівноцінна можливість здійснення свого права (ст.35 ЗУ «Про тваринний світ»). Громадяни відповідно до закону мають право на компенсацію шкоди, завданої дикими тваринами (ст.10 ЗУ «Про тваринний світ»). Проте, і користувачі повинні відшкодувати збитки, завдані об'єктам тваринного світу (ЗУ «Про захист тварин від жорстокого поводження» [281]). З метою посилення боротьби з браконьєрством, збереження державного мисливського фонду Держкомлісгосп України Наказом від 18 липня 2007 року № 332/262 затвердив такси для обчислення розміру відшкодуван-

ня збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України) [282].

Для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення громадянами України, іноземними громадянами, особами без громадянства цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу також затверджуються відповідні такси [283].

Щодо методик розрахунку збитків, наприклад, Наказом Мінекобезпеки України від 18 травня 1995 року № 36 затверджено Методику розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища [284]. Наказом Мінагрополітики України, Мінприроди України від 12 липня 2004 року № 248/273 затверджено Методику розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушень правил рибальства та охорони водних живих ресурсів [285].

Отже, тваринний світ є одним із найбільш вразливих компонентів навколишнього природного середовища, тому що вплив на нього можливий як безпосередньо на диких тварин (їх вилучення, відстріл, збирання, добування та ін.), так і опосередковано на середовище їх перебування. Вважається, що право на полювання на диких тварин є досить врегульованим видом права користування тваринним світом, але і в ньому не вбачається прозорості деяких юридичних фактів, наприклад, не дивлячись на Указ Президента України Кабінету Міністрів України вирішити питання надання у користування мисливських угідь, лімітів та дозволів на добування мисливських тварин на засадах відкритості, гласності та прозорості [286], досі відсутні конкурентні, превентивні засади отримання ліцензії на добування цінних мисливських тварин. Можливості любительського рибальства суттєво звужуються не тільки в умовах приватної власності на водні об'єкти, яка поки, на жаль, є не суттєвою, але і при оренді водних об'єктів, коли здійснення відповідного права може звужуватися орендарями на їх власний розсуд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права і держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 3-є, зі змінами й допов. – К. : ІСДО, 1995. – 172 с.
2. Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вуз. и фак. / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова – М. : ИНФАН–НОРМА, 1997. – 570 с.
3. Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
4. Теория права и государства [Текст] : учебник / О. Ф. Скаун, Н. К. Подберезский. – Х., 1997. – 496 с.
5. Байсалов, С. Б. К вопросу о понятии природноресурсового права [Текст] / С. Б. Байсалов. – Алма-Ата : Юрид. науки, 1976. – Вып. 6. – С. 21–24.
6. Казанцев, Н. Д. Природноресурсовое право и его пределы как интегрированной отрасли права [Текст] / Н. Д. Казанцев // Вестн. Моск. ун-та. Серия 10 : Право. – 1967. – № 6. – С. 3–9.
7. Балезин, В. П. К вопросу о природоресурсовом праве [Текст] / В. П. Балезин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11 : Право. – 1977. – № 1. – С. 11–20.
8. Колбасов, О. С. Экология: политика – право [Текст] / О. С. Колбасов. – М. : Наука, 1976. – 230 с.
9. Вовк, Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей природной среды [Текст] : Общая часть : учеб. пособие / Ю. А. Вовк. – Х. : Вища шк., 1986. – 160 с.
10. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / В. Л. Мунтян. – Х., 1975. – 48 с.
11. Козлов, А. Ф. К вопросу о сущности природоохранительного права [Текст] / А. Ф. Козлов // Проблемы земельного и колхозного права. – Свердловск, 1975. – № 3. – С. 5–14.
12. Лисицын, Е. Н. Актуальные проблемы международно-правовой охраны окружающей среды [Текст] / Е. Н. Лисицын // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 : Право. – 1982. – № 3. – С. 38–47.

13. Петров, В. В. Экология и право [Текст] / В. В. Петров. – М. : Юрид. лит., 1981. – 224 с.
14. Шемшученко, Ю. С. Правовые проблемы экологии [Текст] / Ю. С. Шемшученко ; АПН УССР, Ин-т государства и права ; отв. ред. В. Л. Мунтян. – К. : Наук. думка, 1989. – 231 с.
15. Тимошенко, А. С. О понятии и содержании права окружающей среды [Текст] / А. С. Тимошенко // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 : Право. – 1987. – № 5. – С. 47–48.
16. Петров, В. В. Концепция экологического права как правовой общности, науки и учебной дисциплины [Текст] / В. В. Петров // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 : Право. – 1987. – № 5. – С. 34–39.
17. Чичварин, В. А. Генезис международного природоохранительного права [Текст] / В. А. Чичварин // Проблемы взаимодействия общества и природы : тез. докл. к теорет. конф. – М., 1974. – С. 83–85.
18. Колбасов, О. С. Терминологические блуждания в экологии [Текст] / О. С. Колбасов // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 27–37.
19. Гетьман, А. П. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації [Текст] / А. П. Гетьман // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. – К., 2005. – Т. 10. – С. 764–774.
20. Бринчук, М. М. Экологическое право (право окружающей среды) [Текст] : учеб. для высш. юрид. учеб. заведений / М. М. Бринчук. – М. : Юристъ, 2002. – 688 с.
21. Каракаш, І. І. Проблеми предмета природноресурсового права та його реформування як комплексної правової галузі [Текст] / І. І. Каракаш. // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. – 2004. – Т. 3. – С. 134–146.
22. Природноресурсове право України [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. – К. : Істина, 2005. – 376 с.
23. Екологічне право. Особлива частина [Текст] : підручник / В. І. Андрейцева. – К., 2001. – 544 с.
24. Екологічне право України [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов [та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 382 с.

25. Васильєва, М. И. Предмет и система экологического права [Текст] / М. И. Васильєва // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 : Право. – 1996. – № 1. – С. 15–18.

26. Боголюбов, С. А. Экологическое право [Текст] : учеб. для вузов / С. А. Боголюбов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 448 с.

27. Конституція України [Текст] : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : прийнята на п'ятій сес. Верхов. Ради України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

28. Про охорону навколишнього природного середовища [Текст] : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ (зі змінами від 19.03.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 30. – Ст. 428.

29. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», прийнятого 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ зі змінами і доповненнями, станом на 9 лютого 2006 року [Текст] / за заг. ред. О. М. Шуміла. – Х. : Фактор, 2006. – 592 с.

30. Гетьман, А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України [Текст] / А. П. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3. – С. 172–181.

31. Васильєва, М. И. Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве [Текст] / М. И. Васильєва // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 49–62.

32. Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Н. Р. Кобецька. – К., 1998. – 16 с.

33. Алексеев, С. С. Государство и право [Текст] : нач. курс / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1996. – 192 с.

34. Ерофеев, Б. В. Основы земельного права (теоретические вопросы) [Текст] / Б. В. Ерофеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 328 с.

35. Право землепользования в СССР и его виды [Текст] / отв. ред. Г. А. Аксененко, Н. И. Краснов. – М. : Юрид. лит., 1964. – 548 с.

36. Колбасов, О. С. Теоретические основы права пользования водами в СССР [Текст] / О. С. Колбасов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 227 с.

37. Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах [Текст] : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 / М. В. Шульга ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 37 с.

38. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Текст] : Закон України від 04.02.1994 р. № 3929-ХІІ (зі змінами від 16.04.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 535.

39. Про громадянство України [Текст] : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-ІІІ (зі змінами від 11.05.2007 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 442.

40. Свод законов Украинской ССР [Текст]. – К. : Политиздат Украины, 1988. – Т. 4. – 510 с.

41. Лісовий кодекс України [Текст] : від 08.02.2006 р. № 3404-ІV (зі змінами від 09.06.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 684.

42. Водний кодекс України [Текст] : від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР (зі змінами від 03.06.2008 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2008. – № 27-28. – Ст. 253.

43. Про тваринний світ [Текст] : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-ІІІ (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 108.

44. Про рослинний світ [Текст] : Закон України від 09.04.1999 р. № 591-ХІV (зі змінами від 19.03.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 30. – Ст. 428.

45. Анисимова, А. В. Понятие естественного права в экологическом законодательстве [Текст] / А. В. Анисимова // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2002. – Вип. 52. – С. 84–89.

46. Анісімова, Г. В. Здійснення природного права у процесі використання природних ресурсів [Текст] / Г. В. Анісімова // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. – Х., 2003. – Вип. 59. – С. 53–61.

47. Земельний кодекс України [Текст] : від 25.10.2001 р. № 2768-ІІІ (зі змінами від 11.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 19. – Ст. 823.

48. Кодекс України про надра [Текст] : від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР (зі змінами від 21.05.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 40. – Ст. 578.

49. Новицкий, И. Б. Римское право [Текст] / И. Б. Новицкий. – Изд. 6-е, стер. – М. : Гуманитар. знание, ТЕИС, 1996. – 245 с.

50. Підопригора, О. А. Римське право [Текст] : підручник / О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с. – Бібліогр. : с. 477–481.

51. Римское частное право [Текст] : учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Петерского. – М. : Юристъ, 2004. – 544 с.

52. Цивільний кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за ред. А. С. Довгерта, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця [та ін.]. – К. : Істина, 2004. – 928 с.

53. Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – Кн. 1. – 736 с.

54. Цивільний кодекс України [Текст] : від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 106.

55. Бусуйок, Д. В. Обмеження прав на землю за законодавством України [Текст] : монографія / Д. В. Бусуйок. – К. : Юрид. думка, 2006. – 144 с.

56. Земельний кодекс України [Текст] : коментарий / под ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – 4-е изд. – Х. : Одиссей, 2006. – 512 с.

57. Земельний кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за ред. В. І. Семчика. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 748 с.

58. Колбасов, О. С. Завещание экологам [Текст] / О. С. Колбасов // Журн. рос. права. – 2000. – №5/6. – С. 89–90.

59. Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 10.08.1992 р. № 459 (зі змінами від 23.05.2007 р.) // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 39. – Ст. 1550.

60. Малєин, Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан [Текст] / Н. С. Малєин // Совет. государство и право. – 1974. – № 6. – С. 41–48.
61. Теория государства и права [Текст] : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристь, 1997. – 672 с.
62. Астрахань, А. А. Юридические гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод граждан [Текст] / А. А. Астрахань // Изв. вузов. Правоведение. – 1986. – № 6. – С. 53–56.
63. Витрук, Н. В. О юридических средствах реализации и охраны прав советских граждан [Текст] / Н. В. Витрук // Изв. вузов. Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29–38.
64. Пустовіт, Ж. Поняття соціальних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні [Текст] / Ж. Пустовіт // Право України. – 2000. – № 3. – С. 28–30.
65. Словарь-справочник по праву [Текст] / сост. А. Ф. Никитин. – М. : Акалис, 1995. – 426 с.
66. Князєв, В. Конституційні гарантії прав і свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні [Текст] / В. Князєв // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29–31.
67. Мицкевич, А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве [Текст] / А. В. Мацкевич // Совет. государство и право. – 1963. – № 8. – С. 24–33.
68. Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
69. Малько, А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст] : учеб.-метод. пособие / А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 1997. – 197 с.
70. Алексєєв, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
71. Погорілко, В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні [Текст] / В. Ф. Погорілко, М. І. Сірій. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.
72. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А-Г. – 672 с.

73. Чиркин, В. Е. Основы конституционного права [Текст] / В. Е. Чиркин. – М., 1996. – 185 с.

74. Нерсесянц В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан [Текст] / В. С. Нерсесянц // Социалистическое правовое государство : концепция и пути реализации. – М., 1990. – С. 60–75.

75. Рабінович, П. М. Основы загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К. : Атіка. – 2001. – 176 с.

76. Недбайло, П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм [Текст] / П. Е. Недбайло // Изв. вузов. Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.

77. Магновський, І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. Й. Магновський. – К., 2003. – 20 с.

78. Магновський, І. Й. Юридичні гарантії – правові засоби максимального здійснення прав і свобод особистості [Текст] / І. Й. Магновський // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. — Донецьк, 2002. – № 3. – С. 45–53.

79. Краснова, М. В. Право громадян на екологічну інформацію: проблеми гарантій реалізації та захисту [Текст] / М. В. Краснова // Право України. – 1997. – № 3. – С. 42–48.

80. Краснова, М. В. Гарантії реалізації права громадян на екологічну інформацію [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / М. В. Краснова. – К., 1997. – 17 с.

81. Шульга, М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях [Текст] / М. В. Шульга. – Х. : Консум, 1998. – 224 с.

82. Шульга, М. В. Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / М. В. Шульга ; науч. консультант В. К. Попов – Х., 1998. – 394 с.

83. Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атака, 2004. – 464 с.

84. Рабінович, П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення: основи загальної теорії [Текст] / П. М. Рабінович. – Л., 1992. – 100 с.
85. Рабінович, П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичні аспекти) [Текст] / П. Рабінович // Укр. часоп. прав людини. – 1995. – № 2. – С. 65-74.
86. Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Бек, 1994. – 224 с.
87. Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд-во. Бр. Башмаковых, 1910. – Т. 1, вып. 1. – 320 с.
88. Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексеев – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
89. Алексеев, С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация [Текст] / С. С. Алексеев // Совет. государство и право. – 1987. – № 6. – С. 12-19.
90. Алексеев, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] : науч. изд. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 186 с.
91. Теория государства и права [Текст] / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – 480 с.
92. Гайворонський, В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права [Текст] / В. Гайворонський // Право України. – 2005. – № 10. – С. 114-117.
93. Селіванов, В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) [Текст] / В. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7-11.
94. Колодій, А. Верховенство права в системі законодавства [Текст] / А. Колодій, Н. Пелих // Укр. право. – 2006. – Чис. 1 : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Верховенство права: питання теорії і практики» (Київ, 5-6 груд. 2005 р.). – С. 139-146.
95. Право природопользования в СССР [Текст] : монографія / И. И. Краснов, Г. А. Аксененок, О. И. Крассов, И. А. Иконичкая [и др.] ; под ред. И. А. Иконичкой. – М. : Наука, 1990. – 196 с.
96. Черкашина, М. К. Актуальні питання співвідношення юридичних гарантій права на використання природних ресурсів [Текст] / М. К. Черкашина // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 11. – С. 108-111.

97. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. Я. Сухарев. – М. : Совет. энцикл., 1984. – 415 с.

98. Погорілко, В. Ф. Конституційне право України [Текст] / В. Ф. Погорілко. – К. : Наук. думка, 2000. – 734 с.

99. Ковлер, А. И. Сравнительное конституционное право [Текст] / А. И. Ковлер, В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин ; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. – М. : Манускрипт, 1996. – 367 с.

100. Арановский, К. В. Государственное право зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / К. В. Арановский. – М. : ФОРУМ, ИНФРА-М, 1999. – 488 с.

101. Черданцев, А. Ф. Теория государства и права [Текст] : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 432 с.

102. Маркс, К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Госполит-издат, 1955. – Т. 1. – 698 с.

103. Гетьман, А. П. Процессуальные вопросы в природоресурсовом праве [Текст] : учеб. пособие / А. П. Гетьман. – К. : УМК ВО, 1989. – 52 с.

104. Гетьман, А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України [Текст] : навч. посіб. / А. П. Гетьман. – Х. : Основа, 1998. – 208 с.

105. Про затвердження Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 02.11.2006 р. № 1524 (зі змінами від 17.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 12. – Ст. 577.

106. Про Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах [Текст] : наказ Президента України від 14.08.2000 р. № 970/2000 (зі змін. від 19.03.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 23. – Ст. 698.

107. Про реорганізацію Державного комітету України по земельних ресурсах [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 31.01.2007 р. № 69 // Офіц. вісн. України – 2007. – № 8. – Ст. 281.

108. Про реорганізацію Державного агентства земельних ресурсів України [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 13.02.2008 р. № 48 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 12. – Ст. 304.

109. Про Положення про Державний комітет лісового господарства України [Текст] : Указ Президента України від 14.08.2000 р.

№ 969 (зі змінами від 27.06.2007 р.) // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 48. – Ст. 1982.

110. Про Положення про Державний комітет України по водному господарству [Текст] : Указ Президента України від 14.07.2000 р. № 898 (зі змінами від 27.06.2007 р.) // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 48. – Ст. 1981.

111. Про затвердження Положення про Державний комітет рибного господарства України [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 24.01.2007 р. № 42 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 6. – Ст. 219.

112. Про затвердження Положення про Державний комітет з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 23.11.2006 р. № 1640 (зі змінами від 06.01.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 1. – Ст. 26.

113. Грибанов, В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 284 с.

114. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К., 1998. – Т. 5 : П-С. – 736 с.

115. Братусь, С. Н. Курс советского гражданского права. Субъекты гражданского права [Текст] : науч. изд. / С. Н. Братусь. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1950. – 367 с.

116. Спиридонов, Л. И. Теория государства и права [Текст] : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 1999. – 304 с.

117. Алексеев, С. С. Общая теория социалистического права [Текст] : курс лекций : учеб. пособие / С. С. Алексеев. – Свердловск : Юрид. ин-т, 1963. – Вып. 1 : Введение. Сущность социалистического права. – 265 с.

118. Ямпольская, Ц. А. О субъективных правах граждан и их гарантиях [Текст] / Ц. А. Ямпольская // Вопросы советского государственного права. – М., 1959. – С. 145–226.

119. Аксененок, Г. А. Земельные правоотношения в СССР [Текст] / Г. А. Аксененок. – М. : Юрид. лит., 1958. – 424 с.

120. Турубинер, А. М. О праве водопользования в СССР и его видах [Текст] / А. М. Турубинер // Совет. государство и право. – 1963. – № 8. – С. 122–126.

121. Про оренду землі [Текст] : Закон України від 02.10.2003 р. № 1211-IV (зі змінами від 05.11.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 5. – Ст. 40.

122. Господарський процесуальний кодекс України [Текст] : від 06.11.1991 р. № 1798-ХП (зі змінами від 18.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 20. – Ст. 845.

123. Про місцеве самоврядування [Текст] : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами від 11.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 19. – Ст. 823.

124. Кодекс адміністративного судочинства України [Текст] : від 06.07.2005р. № 2747-IV (зі змінами від 16.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 19. – Ст. 825.

125. Про місцеві державні адміністрації [Текст] : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-ХІV (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 107.

126. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К-М. – 792 с.

127. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 745 с.

128. Кравченко, С. Н. Материальная ответственность в системе охраны природы [Текст] / С. Н. Кравченко. – К. : Вища. шк., 1981. – 54 с.

129. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища [Текст] : роз'яснення Президії Вищ. арбітраж. суду України від 27.06.2001 р. № 02-5/744 (зі змінами від 25.03.2009 р.) // Закон і бізнес. – 2009. – № 25. – С. 15.

130. Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій [Текст] : Закон України від 06.05.1993 р. № 3188-ХІІ (зі змінами від 18.03.2004 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

131. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змінами від 27.02.2009 р.) // Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 3. – С. 7.

132. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 25.05.2001 р. № 5 // Дод. до журн. «Вісн. Верхов. Суду України». – 2001. – № 3. – С. 1–8.

133. Методичні рекомендації Міністерства юстиції «Відшкодування моральної шкоди» [Текст] : лист від 13.05.2004 р. № 35-13/797 // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 2004. – № 6. – С. 86.

134. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди [Текст] : постанова Вищ. арбітраж. суду України від 29.02.1996 р. № 02-5/95 (в ред. від 01.02.2005 р.) // Вісн. господарського судочинства. – 2005. – № 2. – С. 26.

135. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними [Текст] : роз'яснення Вищ. арбітраж. суду України від 12.03.1999 р. № 02-5/111 (зі змінами від 10.12.2004 р.) // Вісн. госп. судочинства – 2005. – № 1. – С. 36.

136. Краснова, М. В. Правові аспекти захисту екологічних прав громадян [Текст] / М. В. Краснова // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юрид. науки. – 2002. – Вип. 45/48. – С. 89–103.

137. Грибанов, В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с. – (Класика російської цивілістики).

138. Дзера, І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні [Текст] / І. О. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.

139. Троценко, Т. Самозащита как способ защиты гражданских прав [Текст] / Т. Троценко // Закон и право. – 2000. – № 5. – С. 14–20.

140. Свердлык, Г. А. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав [Текст] / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страунинг // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 17–24.

141. Цивільне право України [Текст] : академ. курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1 : Загальна частина. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.

142. Про звернення громадян [Текст] : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР (зі змінами від 14.04.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 36-37. – Ст. 511.

143. Лейба Л. В. Правове регулювання вирішення земельних спорів [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Л. В. Лейба ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 19 с.

144. Про прокуратуру України [Текст] : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ (зі змінами від 04.09.2008 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2008. – № 48. – Ст. 357.

145. Про організацію представництва прокурором в суді інтересів громадянина або держави та її захисту при виконанні судових рішень [Текст] : наказ Ген. прокуратури України № бгн від 29.11.2006 р. // Архів прокуратури Дзержинського району м. Харкова. – Вх. № 4572/06.

146. Магновський, І. Й. Деякі питання щодо судового захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні [Текст] / І. Й. Магновський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – О., 2002. – Вип. 13/14. – С. 198–201.

147. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9 // Право України. – 1999. – № 12. – С. 91–94.

148. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30 трав. 1997 р. № 7 // Вісн. Верхов. Суду України. – 1997. – № 2. – С. 2.

149. Ямпольская, Ц. А. О субъективных правах граждан и их гарантиях [Текст] / Ц. А. Ямпольская // Вопросы советского государственного права. – М., 1959. – С. 160–174.

150. Кикоть, Г. Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії [Текст] / Г. Кикоть // Право України. – 2005. – № 7. – С. 109–112.

151. Решетов, Ю. С. Реализация норм советского права [Текст] / Ю. С. Решетов. – М., 1983. – 225 с.

152. Малаков, М. К. Проблемы реализации права [Текст] / М. К. Малаков. – Иркутск, 1988. – 185 с.

153. Лазарев, В. В. Теория государства и права [Текст] : учебник / В. В. Лазарев, С.В. Липень. – М. : Спарк, 1998. – 449 с.

154. Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища [Текст] : постановою Верхов. Ради України від 29.10.1992 р. № 2751-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 46. – Ст. 637.
155. Теорія держави і права [Текст] : академ. курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
156. Анисимова, А. В. Осуществление гражданами экологических прав [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / А. В. Анисимова ; науч. рук. В. К. Попов. – Х., 1996. – 168 с.
157. Иоффе, О. С. Вопросы теории права [Текст] / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Юрид. лит., 1961. – 382 с.
158. Явич, Л. С. Общая теория права [Текст] / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 288 с.
159. Косолапов, Р. И. Свобода и ответственность [Текст] / Р. И. Косолапов, В. С. Марков. – М., 1969. – 275 с.
160. Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
161. Советское природоресурсовое право. Особенная часть [Текст] : учеб. пособие. – Х. : Вища шк., 1987. – 300 с.
162. Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 704 с.
163. Попондопуло, В. Ф. Частное и публичное право как отрасли права [Текст] / В. Ф. Попондопуло // Цивилистические записки : межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 2. – М., 2002 – С. 17–40.
164. Гончарук, О. В. Дихотомія права: право публічне та право приватне [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / О. В. Гончарук. – К., 2006. – 20 с.
165. Васильева, М. И. Публичные экологические интересы: проблемы теории [Текст] / М. И. Васильева // Экол. право. – 2004. – № 4. – С. 12–20.
166. Рабінович, П. М. Приватне й публічне у природному праві [Текст] / П. М. Рабінович // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – О., 2004. – Вип. 23. – С. 30–34.

167. Рабінович, П. Приватне й публічне у природному праві та законодавстві [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2004. – № 3. – С. 3–15.

168. Хаустов, Д. В. Публично-правовые договоры как особый инструмент государственного регулирования природопользования [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Д. В. Хаустов. – М., 2003. – 25 с.

169. Земельне право України [Текст] : підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман [та ін.] ; за ред. М. В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

170. Каракаш, И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине [Текст] : науч.-практ. пособие / И. И. Каракаш. – К. : Истина, 2004. – 216 с.

171. Экологическое право Украины [Текст] : учеб. пособие / отв. ред. А. П. Гетьман, М. В. Шульга. – Х. : Одиссей, 2007. – 464 с.

172. Про благоустрій населених пунктів [Текст] : Закон України від 06.09.2005 р. № 2807-IV (зі змінами від 05.11.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 5. – Ст. 41.

173. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку [Текст] : Закон України від 29.11.2001 р. № 2866-III (зі змінами від 03.11.2005 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 4. – Ст. 60.

174. Носік, В. В. Право власності на землю українського народу [Текст] : монографія / В. В. Носік. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

175. Вівчаренко, О. А. Гарантії права власності на землю в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. А. Носік ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.

176. Про захист конституційних прав громадян на землю [Текст] : Закон України від 20.01.2005 р. № 2375-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 4. – Ст. 195.

177. Про фермерське господарство [Текст] : Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV (зі змінами від 21.10.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 4. – Ст. 22.

178. Черкашина, М. К. Правові проблеми гарантування фізичній особі можливості набуття статусу члена фермерського госпо-

дарства [Текст] / М. К. Черкашина // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 9. – С. 146–148.

179. Про особисте селянське господарство [Текст] : Закон України від 15.05.2003 р. № 742-IV (зі змінами від 25.12.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 1. – Ст. 9.

180. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні [Текст] : Закон України від 16.12.1993 р. № 3721-XII (зі змінами від 19.12.2006 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 7-8. – Ст. 66.

181. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту [Текст] : Закон України від 22.10.1993 р. №3551-XII (зі змінами від 15.12.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 8. – Ст. 62.

182. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Текст] : Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII (зі змінами від 15.12.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 8. – Ст. 62.

183. Шульга, М. В. Актуальні питання гарантування земельних прав громадян України [Текст] / М. В. Шульга // Земел. право України : теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 14–21.

184. Коваленко, Т. Проблеми гарантування земельних прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Текст] / Т. Коваленко // Право України. – 2006. – № 12. – С. 83–86.

185. Про затвердження «Положення про порядок передачі у власність громадян земельних ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд» [Електронний ресурс] : Додаток до рішення XXII сесії Харківської міської ради XXIV скликання від 23.06.2004 р. № 86/04. 04 (зі змінами від 31.05.2006 р. № 38/06) – Режим доступу: <http://doc.citynet.kharkov.ua:8080/user/DocumentView.do?docId=437462>.

186. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР [Текст] : Закон УРСР від 21.03.1991 р. № 875-XII (зі змінами від 15.12.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 8. – Ст. 62.

187. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв) [Текст] : Закон України від 05.06.2003 р. № 899-IV (зі змінами від 17.11.2009 р.) // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 97. – Ст. 3326.

188. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [Текст] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.

189. Про ліцензування певних видів господарської діяльності [Текст] : Закон України від 01.06.2000 р. № 1775-III (зі змінами від 15.12.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 9. – Ст. 76.

190. Про затвердження переліку органів ліцензування [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 14.11.2000 р. № 1698 (зі змінами від 17.03.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 21. – Ст. 868.

191. Кулинич, П. Ф. Право добросусідства за земельним законодавством України [Текст] / П. Ф. Кулинич // Земел. право України. – 2006. – № 1. – С. 25–33.

192. Погрібний О. О. Поняття і зміст добросусідства в земельному праві [Текст] / О. О. Погрібний, В. К. Гуревський // Земел. право України. – 2006. – № 3. – С. 19–23.

193. Про природно-заповідний фонд України [Текст] : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 11. – Ст. 112.

194. Тесленко, М. Умови ефективності правової охорони Конституції [Текст] / М. Тесленко // Право України. – 2005. – № 6. – С. 21–24.

195. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) [Текст] : від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

196. Деякі питання проведення земельних аукціонів [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 22.02.2008 р. № 90 (зі змінами від 17.04.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 33. – Ст. 1086.

197. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності [Текст] : Закон України від 17.11.2009 р. № 1559-VI // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 97. – Ст. 3326.

198. Земельний кодекс України [Текст] : від 18.12.1990 р. № 561-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 10. – Ст. 98.

199. Шульга, М. В. Судовий захист земельних прав громадян у населених пунктах [Текст] / М. В. Шульга // Рад. право. – 1991. – № 7. – С. 27–30.

200. Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 19.04.1993 р. № 284 (зі змінами від 14.01.2004 р.) // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 2. – Т. 1. – Ст. 47.

201. Про нотаріат [Текст] : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ (зі змінами від 16.04.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 38. – Ст. 535.

202. Про затвердження Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [Текст] : наказ М-ва юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5 (зі змінами від 16.11.2009 р.) // Офіц. вісн. України – 2009. – № 91. – Ст. 3094.

203. Про затвердження Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад народних депутатів України [Текст] : наказ М-ва юстиції України від 25.08.1994 р. № 22/5 (зі змінами від 28.12.2006 р.) // Офіц. вісн. України – 2006. – № 52. – Ст. 3547.

204. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 10.12.2004 р. № 17 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 1. – С. 9.

205. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 16.04.2004 р. № 7 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 6. – С. 22.

206. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом права власності на землю і землекористування [Текст] : роз'яснення Вищ. арбітраж. суду України від 27.06.2001 р. № 02-5/743 (зі змінами від 31.05.2002 р.) // Юридичний вісник України. – 2002. – № 33. – С. 4.

207. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди [Текст] : роз'яснення Президії Вищ. арбітраж. суду України від 01.04.1994 р. № 02-5/215 (в ред.

від 29.12.2007 р.) // Вісн. господар. судочинства. – 2008. – № 1. – С. 11.

208. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Текст] : від 07.12.1984 р. № 8073-Х (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 108.

209. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди [Текст] : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 27.03.1992 р. № 6 (зі змінами від 24.10.2003 р.) // Юридичний вісник України. – 2004. – № 8. – С. 28.

210. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання їх не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 25.07.2007 р. № 963 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 55. – Ст. 2221.

211. Разметаев, С. В. Экологическое право Украины: систематизированное законодательство о недрах с научно-практическим комментарием и постатейными материалами [Текст] / С. В. Разметаев. – Х. : Синтекс, ЛТД, 2000. – 480 с.

212. Башмаков, Г. С. Право пользования недрами в СССР [Текст] / Г. С. Башмаков. – М. : Наука, 1974. – 156 с.

213. Балезин, В. П. Право природопользования в СССР [Текст] / В. П. Балезин // Научно-технический прогресс и правовая охрана природы. (Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-технического прогресса) / под ред. В.В. Петрова. – М., 1978. – С. 39–69.

214. Советское природоресурсовое право. Особенная часть : [Текст] : учеб. пособие. – Х. : Вища шк., 1987. – 270 с.

215. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 12.12.1994 р. № 827 (зі змінами від 25.05.2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 22. – Ст. 1635.

216. Екологічне право України [Текст] : академ. курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2005. – 848 с.

217. Шем'яков, О. П. Правове регулювання використання та охорони надр [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / О. П. Шем'яков ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

218. Федорченко, М. Земельне право України [Текст] : посіб. для практиків : у 2 т. / М. Федорченко, О. Янов ; за заг. ред. М. Федорченка. – К., 2006. – Т. 1 : Земельні відносини в населених пунктах. – 380 с.
219. Господарський кодекс України [Текст] : від 16.01.2003 р. № 436-IV (зі змінами від 11.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 13. – Ст. 600.
220. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців [Текст] : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV (зі змінами від 11.02.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 16. – Ст. 726.
221. Про затвердження Положення про порядок надання гірничих відводів [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 27.01.1995 р. № 59 (зі змінами від 08.11.2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 45. – Ст. 3014.
222. Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 27.02.2008 р. № 273 (зі змінами від 02.08.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 58. – Ст. 1942.
223. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань користування надрами [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 08.11.2006 р. № 1570 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 45. – Ст. 3014.
224. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність із законодавчими актами України у сфері ліцензування [Текст] : Закон України від 19.01.2006 р. № 3370-IV // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 7. – Ст. 341.
225. Положення про порядок організації та проведення міжнародних конкурсів (тендерів) на укладання контрактів на користування надрами [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 08.06.1998 р. № 841 (зі змінами від 08.11.2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 45. – Ст. 3014.
226. Про затвердження Порядку та загальних умов проведення конкурсів на отримання спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 17.09.2003 р. № 1475 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 38. – Ст. 2032.

227. Про затвердження Методики визначення початкової ціни продажу на аукціоні спеціального дозволу на право користування надрами [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 15.10.2004 р. № 1374 (зі змінами від 02.07.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 50. – Ст. 1633.

228. Про плату за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 08.11.2000 р. № 1682 (зі змінами від 26.10.2001 р.) // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 44. – Ст. 1974.

229. Про затвердження Інструкції про порядок обчислення і справляння плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин [Текст] : наказ Мінекоресурсів України, ДПА України, Мінфін України, Мінпраці та соц. політики України від 08.02.2001 р. № 37/45/73/44 (зі змінами від 09.01.2002 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 5. – Ст. 219.

230. Про затвердження базових нормативів плати за користування надрами для видобування корисних копалин та Порядку справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 12.09.1997 р. № 1014 (зі змінами від 26.03.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 25. – Ст. 784.

231. Про затвердження Інструкції про порядок обчислення і справляння платежів за користування надрами для видобування корисних копалин [Текст] : наказ Мінекоресурсів України, ДПА України, Мінфін України, Мінпраці та соц. політики України від 30.12.1997 р. № 207/472/51/157 (зі змінами від 26.11.2002 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 52. – Ст. 2406.

232. Про стан дотримання вимог природоохоронного законодавства при здійсненні діяльності, пов'язаної з надрокористуванням в Україні [Текст] : постанова Верхов. Ради України від 20.11.2003 р. № 1310-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 11. – Ст. 148.

233. Про нафту і газ [Текст] : Закон України від 12.07.2001 р. № 2665-III (зі змінами від 03.06.2008 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2008. – № 27-28. – Ст. 253.

234. Про деякі заходи щодо вдосконалення регулювання гірничих відносин [Текст] : Указ Президента України від 28.02.2008 р. № 173/2008 // Уряд. кур'єр. – 2008. – 5 берез. (№ 43).

235. Колбасов, О. С. Теоретические основы права пользования водами в СССР [Текст] / О. С. Колбасов. – М. : Юрид. лит., 1972. – 227 с.
236. Не у всякій грі тузи виграють [Текст] // Уряд. кур'єр. – 2007. – 17 берез. (№ 48).
237. Про затвердження Порядку користування землями водного фонду [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 13.05.1996 р. № 502 // Зібр. постанов Уряду України. – 1996. – № 11. – Ст. 326.
238. Про питну воду та питне водопостачання [Текст] : Закон України від 10.01.2002 р. № 2918-III (зі змінами від 20.04.2007 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 440.
239. Про затвердження Порядку погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 10.08.1992 року № 459 [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 13.03.2002 р. № 321 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 12. – Ст. 590.
240. Про затвердження Державних санітарних правил і норм «Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарсько-питного водопостачання» [Текст] : наказ МОЗ України від 23.12.1996 р. № 383 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 16. – С. 132.
241. Про затвердження Порядку відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 14.08.1996 р. № 966 (зі змінами від 24.01.2002 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 4. – Ст. 136.
242. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів [Текст] : наказ Мінприроди України від 20.07.2009 р. № 389 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 63. – Ст. 2242.
243. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації [Текст] : наказ Держводгоспу України від 29.12.2001 р. № 290 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 4. – Ст. 151.

244. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 03.07.1995 р. № 484 (зі змінами від 29.03.2002 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 14. – Ст. 743.

245. Про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України [Текст] : положення Мінекобезпеки України від 26.10.1995 р. № 116 (зі змінами від 06.07.2009 р.) // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 60. – Ст. 2137.

246. Про затвердження Положення про Державне управління охорони навколишнього природного середовища в областях, містах Києві та Севастополі та Положення про Державну екологічну інспекцію в областях, містах Києві та Севастополі [Текст] : наказ Мінприроди України від 19.12.2006 р. № 548 (зі змінами від 12.11.2007 р.) // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 11. – Ст. 399.

247. Про затвердження Положення про державне управління екології та природних ресурсів в областях, містах Києві та Севастополі [Текст] : наказ Мінекоресурсів України від 11.08.2000 р. № 108 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 38. – Ст. 1635.

248. Искоян, А. Б. Правовое регулирование охраны и использования растительного мира (нелесной растительности) [Текст] / А. Б. Искоян. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 132 с.

249. Крассов, О. И. Право лесопользования в СССР [Текст] / О. И. Крассов. – М. : Наука, 1990. – 238 с.

250. Попов В. К. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу [Текст] / В. К. Попов, А. П. Гетьман // Право України. – 2000. – № 1. – С. 51–53.

251. Полянская, Г. Н. Право государственной собственности на леса в СССР [Текст] / Г. Н. Полянская. – М. : Госюриздат, 1959. – 407 с.

252. Гетьман, А. П. Проблеми кодифікації законодавства про рослинний світ: деякі міркування [Текст] : комент. до Закону України «Про рослинний світ» / А. П. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – Х., 1999. – № 3. – С. 103–109.

253. Костицький, В. В. Екологія перехідного періоду: держава, право, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) [Текст] / В. В. Костицький. – К. : Укр. інформ.-правов. центр, 2001. – 390 с.

254. Про затвердження Порядку справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 06.07.1998 р. № 1012 (зі змінами від 26.10.2001 р.) // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 44. – Ст. 1974.

255. Про затвердження Інструкції про механізм справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України, Мінфіну, Мінекономіки, Мінприроди від 15.10.1999 р. № 91/241/129/236/565 (зі змінами від 23.01.2002 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 7. – Ст. 312.

256. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К., 1998. – Т. 6 : Т–Я. – 768 с.

257. Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 23.07.2008 р. № 665 // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 56. – Ст. 1868.

258. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної зеленим насадженням у межах міст та інших населених пунктів [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 08.04.1999 р. № 559 (зі змінами від 28.12.2001 р.) // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 1. – Ст. 13.

259. Про затвердження такс на деревину лісових порід, що відпускається на пні, і на живицю [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 20.01.1997 р. № 44 (зі змінами від 16.09.2009 р.) // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 71. – Ст. 2448.

260. Про виключну (морську) економічну зону України [Текст] : Закон України від 16.05.1995 р. № 162/95-ВР (зі змінами від 03.04.2003 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 209.

261. Про мисливське господарство та полювання [Текст] : Закон України від 22.02.2000 р. № 1478-III (зі змінами від 21.01.2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 423.

262. Про затвердження Порядку видачі посвідчення мисливця та контрольної картки обліку добутої дичини і порушень правил полювання [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 21.03.1997 р. № 32 (зі змінами від 28.07.1997 р.) // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 20. – С. 197.

263. Про затвердження розміру плати за видачу посвідчення мисливця і щорічної контрольної картки обліку добутої дичини та порушень правил полювання [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 24.11.2005 р. № 492 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 50. – Ст. 3152.

264. Про затвердження Правил організації полювання та надання послуг іноземним мисливцям [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 09.09.1999 р. № 83 (зі змінами від 09.01.2008 р.) // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 7. – Ст. 180.

265. Черкашина, М. К. Юридичні гарантії права на полювання [Текст] / М. К. Черкашина // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 10. – С. 171–174.

266. Про затвердження Порядку здійснення любительського і спортивного рибальства [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 18.07.1998 р. № 1126 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 29. – Ст. 1099.

267. Про затвердження Тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 28.09.1996 р. № 1192 // Збір. постанов Уряду України. – 1996. – № 8. – Ст. 516.

268. Про затвердження Положення про громадських інспекторів рибоохорони [Текст] : наказ Мінагрополітики України від 09.10.2002 р. № 324 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 44. – Ст. 2055.

269. Про затвердження Правил любительського і спортивного рибальства та Інструкції про порядок обчислення та внесення платежів за спеціальне використання водних живих ресурсів при здійсненні любительського і спортивного рибальства [Текст] : наказ Держкомрибгоспу України від 15.02.1999 р. № 19 (зі змінами від 15.06.2004 р.) // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 27. – Т. 2. – Ст. 1809.

270. Про затвердження Положення про порядок поводження зі зброєю, видачі ліцензій на добування мисливських тварин

та проведення полювань [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 02.04.2007 р. № 129 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 31. – Ст. 1254.

271. Про затвердження вартості ліцензій на добування мисливських тварин у мисливських угіддях України [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 28.09.2009 р. № 243 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 86. – Ст. 2915.

272. Про затвердження Правил видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення [Текст] : наказ Міністерства України від 26.05.1999 р. № 115 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 37. – Ст. 1878.

273. Про затвердження Порядку видачі паспортів на собак мисливських порід [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 12.03.2004 р. № 31 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 11. – Ст. 679.

274. Про затвердження Положення про громадських мисливських інспекторів [Текст] : наказ Держкомлісгоспу України від 01.03.2002 р. № 27 // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 13. – Ст. 683.

275. Про затвердження Інструкції про порядок спеціального використання риби та інших водних живих ресурсів [Текст] : наказ Міністерства Мінприроди України від 11.11.2005 р. № 623/404 // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 49. – Ст. 3102.

276. Про затвердження Інструкції про порядок установа та розподілу лімітів використання живих об'єктів рибного господарства загальнодержавного значення і видачу дозволів на їх спеціальне використання [Текст] : наказ Міністерства України, Мінрибгоспу України від 06.06.1995 р. № 53/69 (зі змінами від 11.11.2005 р.) // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 49. – Ст. 3102.

277. Про затвердження Інструкції щодо застосування порядку встановлення лімітів використання диких тварин, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення [Текст] : наказ Міністерства України від 26.05.1999 р. № 116 (зі змінами від 30.03.2009 р.) // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 31. – Ст. 1065.

278. Про затвердження Тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин [Текст] : постанова

Каб. Міністрів України від 25.01.1996 р. № 123 (зі змінами від 16.06.2004 р.) // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 24. – Ст. 1588.

279. Про затвердження Інструкції про порядок сплати платежів за спеціальне використання диких тварин [Текст] : наказ Мінекобезпеки України, Мінфіну України від 09.04.1996 р. № 37/68 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 1996. – Т. 3. – С. 404.

280. Про затвердження Порядку справляння плати за спеціальне використання рибних та інших водних живих ресурсів і нормативів плати за їх спеціальне використання [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 06.04.1998 р. № 449 (зі змінами від 07.02.2000 р.) // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 6. – Ст. 217.

281. Про захист тварин від жорстокого поводження [Текст] : Закон України від 21.02.2006 р. № 3447-IV (зі змінами від 15.12.2009 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 9. – Ст. 76.

282. Про затвердження Такс для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України) [Текст] : наказ Мінприроди України та Держкомлісгоспу України від 18.07.2007 р. № 332/262 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 58. – Ст. 2319.

283. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного промислу [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 19.01.1998 р. № 32 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 3. – Ст. 96.

284. Про затвердження Методики розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища [Текст] : наказ Мінекобезпеки України від 18.05.1995 р. № 36 // Бюл. нормат. актів міністерств і відомств України. – 1995. – № 10. – С. 107.

285. Про затвердження Методики розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушень правил рибальства та охорони водних живих ресурсів [Текст] : наказ Мінагрополітики України, Мінприроди України від 12.07.2004 р. № 248/273 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 46. – Ст. 3075.

286. Про невідкладні заходи у сфері збереження, відтворення та раціонального використання мисливських тварин [Текст] : Указ Президента України від 23.05.2005 р. № 837/2005 // Уряд. кур'єр. – 2005. – 8 черв. (№ 105).

Наукове видання

**Черкашина
Марина Костянтинівна**

кандидат юридичних наук

**ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВА
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

Монографія

Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 01.07.2010 р.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 9,08. Наклад 500 прим. Ціна договірна.
Замовлення №0107/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом "ФІНН"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 924 від 22.05.2002 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко Г. В.
(тел.: 8-057-758-35-98)